

जेथ शांताद्भुत रोकडे । आणि एरां रसां पडप जाडे ।
हें अल्य चि परि उघडें । कैवल्य जेथ ॥ १२ ॥

तो हा अकरावां अध्यायो । देवाचें आपणपें ठेविता ठावो ।
परि कैसा सदैवांचा रावो । जें एथ हि पातला ॥ १३ ॥

आणि अर्जुनु चि काइ घ्याणों पातला । आजि हा आघडतेया हि
सुकाळू जाला । जें गीतार्थु हा आला । मळाटिया ॥ १४ ॥

एया चि लागि आतां माझें । विनविलें तें आइकिजे ।
तरि अवधान आतां दिजे । सज्जनीं तुम्हीं ॥ १५ ॥

आहो तेविं चि तुम्हां संतांचिये सभे । ऐसी सलगि करू न लघें ।
परि मानावें जी लोभें । अपत्या मातें ॥ १६ ॥

आहो पूसां आपण चि पढविजे । मग बोले तंव तंव माथा तूकिजे ।
कां करविलेनि चोजें न रिझे । बाळका माए ॥ १७ ॥

तेविं मी जें जें बोलें । ते प्रभू तुमचें चि केलें ।
घ्याणौनि अवधारिजो आपुलें । आपण देवा ॥ १८ ॥

हें यारसख्यताचें गोड । तुम्हीं चि लाविलें जी झाड ।
तरि अवधानामृतें घाड । सिंपौनि कीजो ॥ १९ ॥

मग हें रसभावफूलीं फुलेल । नाना फलभारै भरैल ।
तुमचेनि प्रसादें होईल । उपयोगु जगा ॥ २० ॥

येया बोला संत रिझाले । घ्यणति तोखलों गा भलें केलें ।
आतां साधैं जें बोलिलें । अर्जुनें तेथ ॥ २१ ॥

तंव निवृत्तिदासु घ्याणे । कृष्णा अर्जुनाचें बोलणें ।
मीं प्राकृतु काइ सांधों जाणें । परि बोलवाल तुम्हीं ॥ २२ ॥

या ठिकाणीं शांत च अद्भूत हे प्रत्तक्ष दिसत असून इतर रसांचेही महत्य राखले
आहे; हे वर्णनही कमी पडते. या ठिकाणीं उघड उघड मोक्षसुखच प्राप्त होतें.
तो हा अकरावा अध्याय स्वतः देवांचे विश्रांतीस्थान आहे. पण अर्जुन
सदैवांचा स्वामी कस्या, तो पहा ना ! कारण कीं तो येथेहि प्राप्त झाला आहे.
येथें अर्जुनच एकटा प्राप्त झाला आहे असे काय म्हणावें ? गीतार्थ हा आतां मराठी
भाषेत आला असल्यामुळे, वाटेल त्या मनुष्यास येथील सुखाचा सुकाळ झाला आहे.
म्हणूनच आपण माझी विनवणी ऐकावी, ती
इतकीच कीं, तुम्हीं संतांनीं इकडे लक्ष्य घावें.
तुम्हां संतांच्या सभेपुढें मी इतक्या सलगीने बोलणे योग्य
नाहीं; परंतु तुम्हीं मला प्रमाने आपल्या लेकराप्रमाणे मानावें.
आपण पोपटाला बोलावयाला शिकवावें, आणि तो बालूं लागला, कीं आपण मान
डोलवावी, किंवा आई आपल्या लेकराकडून कौतुक करवून तें पाहून रिझात नाहीं का ?
म्हणून महाराज, मी जें जें बोलतो, ते ते सर्व तुम्हींच शिकविलें आहे,
एवढ्या करिता, अहो संतजनहो, आपण शिकविलेले आपणच ऐकावें.
महाराज, हे ज्ञानाचें सुंदर झाड आपणच लावले आहे तर
आता अवधानाचे जलसिंचन करून आपण ते घाढवावे,
मग या झाडाला नवरस्यादि फुलें येऊन तें फुलेल, अनेक अर्थरूपी फलांच्या बहराने
भरून जाईल, तुमच्या या परोपकाररूपी धर्माने सर्व जगाला सुखाचा लाभ हाईल.
असे बोलल्यावर संतजन प्रसन्न होऊन म्हणाले, ज्ञानोघा, आम्ही खूष झालों, तूं फार
चांगले कलेस्य. आम्हांला संतोष घाटला. आता अर्जुन पुढे काय म्हणाला ते सांग,
तेव्हा निवृत्तिदास ज्ञानदेव म्हणाले, आहो मी बापडा एक मंदबुद्धि ! "कृष्णार्जुनांचा
तो गहन संवाद मी कस्या वर्णू शकेन ! परंतु तुम्हींच तो माझ्याकडून बोलवाल."

आहो रानिचेयां पालेखाइरां । नेवाणे करविले लंकेश्वरा ।
एकला अर्जुनु परि अकरा । न जीणे क्षौणी ॥ २३ ॥

द्वैषैनि समर्थु होये साहाकारी । मा न्हये कैसें चराचरीं ।
तुदीं संत तियापरीं । बोल्यां मातें ॥ २४ ॥

तरि आतां बोलतसें आइकां । हा गीताअभिप्राव नीका ।
जो वैकुंठनायका । मुखौनि निगाला ॥ २५ ॥

बापु ग्रंथु गीता । जो वेदीं प्रतिपाद्य देवता ।
तो श्रीकृष्णु वक्ता । जिये ग्रंथीं ॥ २६ ॥

तेथिचे गौरव कैसें वानावें । जें शंभूचिये मतीशि नांगवे ।
तें आतां नमस्कारिजे जीवें । हें चि भलें ॥ २७ ॥

मग आइकां तो किरीटी । घालूनि विश्वरूपीं दीठि ।
पहिली कैसी गोठि । करिता जाला ॥ २८ ॥

हें सर्व ही सर्वेश्वरु । ऐसा प्रतीतिगतु जो पतिकरु ।
तो वाहिरी होआवा गोचरु । लोचनासि ॥ २९ ॥

हे जीवाआंतुली चाड । परि देवा सांगता स्यांकड ।
जें विश्वरूप गूढ । कैसेनि पूसावें ॥ ३० ॥

द्वाणे मागां कक्षणे काहीं । जें पढियंतेन पूसिले नाहिं ।
तें सहसा कैसें पाहिं । सांघा द्वाणो ॥ ३१ ॥

मीं जळीं सलगीचा चांगु । तळीं काई आयिसांहूनि अंतरंगु ।
परि तियें हीं हा प्रसंगु । पूसों भियालीं ॥ ३२ ॥

मजसिं स्नेहे करिति बोली । परि नाहिं गरुडाचेया येतुली ।
तो ही सकट हे बोली । करु न शके ॥ ३३ ॥

अहो, रानावनांतील पाला खाणाच्या वानरांकडून लंकाधीश रावणाचाही पराभव करविला, ओीण एकट्या अर्जुनाकडून अकरा अक्षौनी सैन्यावर विजय मिळविला. म्हणून समर्थ जें जें करतील. तें तें चराचरांत घडून येतेच. त्या प्रमाणे तुम्ही संत समर्थ आहात; तुमच्याच सामर्थ्याने मला गीतार्थ बोलण्याची शक्ती द्यावी. आता वैकुंठनायक श्रीकृष्णाच्या मुखांतून जो गीतेचा खरा भावार्थ निघाला, तो मी तुम्हांला सांगतो. इकडे लक्ष असू या.

धन्य धन्य हा गीता ग्रंथ ! कारण संपूर्ण वेदांनी ज्याचें वर्णन केले, त्या श्रीकृष्णांनीं ती आपल्या मुखाने सांगितली.

या गीतेचे महत्व काय वर्णन करावें ? ज्या गीताग्रंथाची थोरवी, साक्षात् शंकरालाही कळली नाही, त्याला आतां सर्व भावाने नमस्कार करावा हेच बरै.

पुढे त्या अर्जुनाने विश्वरूप पाहण्याची इच्छा मनांत धरून भगवंताशीं बोलण्याला कशी सुरवात केली, ते ऐका.

हें सर्व जग ईश्वररूप आहे अशी प्रतीति ठेवून जो अनूभव आला, तो आपल्यापुढे डोळ्यांना प्रत्यक्ष दिसावा,

अशी त्याच्या अंतकरणात इच्छा उत्पन्न झाली; परंतु ती देवास यांगताना संकट घाटले, कारण विश्वरूप हें तर परम रहस्य. तें दाखवा, असे म्हणावें तरी कसें ? तो मनांत म्हणतो, पूर्वी कोणत्याही आवडत्या भक्ताने यापूर्वी जें कर्धींच विचारले नाही, तें विश्वरूप मला दाखवा असे एकाएकीं मी कसें म्हणू ?

मी या कृष्णाचा अगदीं जिवलग सखा आहें, ही गोष्ट खरी; तरी लक्ष्मीमातेपेक्षां जवळचा आहे काय ? पण तीहि विश्वरूपदर्शनाची गोष्ट काढण्यास भ्याली मी वाटेल तशी भगवंताची सेवा केली असली, तरी माझ्याने गरुडाची बरोबरी असेल काय ? पण तो गरुडसुद्धां विश्वरूपाची गोष्ट कर्धींच काठीत नाही.

मी काये सनकादिकांहूनि आगळा । परि ते ही न करिती चि हा चाळा । आणि आवडैन काइ प्रेमला । गोकुळिचेयांहूनि ॥ ३४ ॥

तेयांते लेंकुरुपणे झांकविले । एकांचे गर्भवास साहिले ।
परि विश्वरूप हें राहविले । दावि चि ना ॥ ३५ ॥

हा ठावोवेज्ञीं गुज । याचिये अंतरिचें निज ।
केवि उराउरी मज । पूस्यो येईल ॥ ३६ ॥

आणि न पुस्यो जरि द्याणे । तरि सुख न्हवैल अंतर्ष्करणे ।
मग काइ करावें जीणे । जीउनि आहीं ॥ ३७ ॥

द्याणौनि पूस्यो आतां अलुमाळु ऐस्ये । मग करुं दैवां ठाके तैस्ये ।
एणे प्रवर्तला साध्यें । पार्थु बोलें ॥ ३८ ॥

परि तें चि ऐसेनि भावें । जै येकां दों उत्तरांसवें ।
दावी विश्वरूप आघवें । झडा देउनि ॥ ३९ ॥

जैस्ये वासरु देखिलेया दीठी । धेनु खडपडोनि मोहें उठी ।
मग स्तनमुखाचिये भेटी । काइ पान्हा धरे ॥ ४० ॥

तैसा पांडवाचेनि नावें । जो कृष्ण राना येका धावे ।
तेयांते जंव अर्जुने पूसावें । तंव साहील काई ॥ ४१ ॥

तो साहजें स्नेहाचें अवतरण । आणि येरु स्नेहा घातलें माजवण ।
ऐसिये मिळणीं वेगलेपण । उरे हें चि बहु ॥ ४२ ॥

द्याणौनि अर्जुनाचेया बोलासरिसा । देव विश्वरूप होईल आपैसा ।
तो चि पहिला प्रसंगु कैसा । आइकिजो तरि ॥ ४३ ॥

अर्जुन उवाच -

मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् ।
यत्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥ १ ॥

मी काय सनाकादिकांपेक्षाहि जवळचा निकटवर्ती आहे ? पण त्यांनासुद्धा ही धाडसी कल्पना सुचली नाही. मी गोकुळामधील प्रेमल गोपगोर्पींइतका प्रिय आहे काय ? पण त्यांना आपण एक लेकरू अशा भ्रमाने फसविले, अंबरीषाच्या वचनासाठी याने विविध अवतार धारण केले पण विश्वरूप काही त्याला दाखवले नाही.

इतकी ही गुह्य गोष्ट, याच्या अंतर्यामांतील खास गोष्ट आहे. हे मला दाखव, असें एकदम म्हणावें तरी कसें ?

बरें, हे विचारू नये असें म्हटले, तर विश्वरूपाच्या दर्शनाशिवाय मला सुख होणार नाही. इतकेंच नव्हे, तर मी जिवंत राहीन किंवा नाही हा संशयच आहे.

हणुन सहजगत्या थोडेसें विचारून पहावें, मग देवाची ज्या प्रमाणे मर्जी असेल तेसें करू. असें मोठे साहस करून अर्जुन प्रश्न करता झाला.

पण तेंच विचारणे अशा प्रेमभावाने केले, कीं एकदोन शब्द ऐकल्या बरोबरच श्रीकृष्णांनी आपल्या संपूर्ण विश्वरूपाचे दर्शन त्याला घडवावें.

अहो, वासराला पाहिल्यावरोबर गाय प्रेमाने खडबदून उठते, मग गायीच्या आचब्धाना वासराने तोंड लावताच पान्हा फुटणार नाही कांय ?

अहो, त्या पांडवांकरितां कृष्ण रानावनातही त्यांच्या रटणासाठीं धांवले; मग तो अर्जुनाचे प्रश्न करणे व्यर्थ जाऊं देईल काय ?

श्रीकृष्ण म्हणजे प्रेमाचे प्रत्यक्ष अवतार, आणि त्यांत अर्जुनाच्या प्रमाची भूली पडली आहे. असा योग जुळून आला अस्यांत, त्यांनी वेगवेगळे असावें हेच फार झाले.

म्हणून अर्जुनाच्या बोलण्याघर श्रीकृष्ण सहजच विश्वरूप धारण करील, तरी आरंभींचा तो प्रसंग ऐकावा.

मदनुग्रहाय, परमम्, गुह्यम्, अध्यात्मसंज्ञितम्,
यत्, त्वया, उक्तम्, वचः, तेन, मोहः, अयम्, विगतः, मम

अर्जुन म्हणाला, माझ्यावर अनुग्रह करण्यासाठी आपण जो अत्यंत गुप्त
आध्यात्मविषयक उपदेश मला केला, त्यानें माझे हे अज्ञान नाहीसे झाले.

मग पार्थु देवातें द्वाणे । जें तुझीं मजकारणे ।
वाच्य केलें घोलणे । कृपानिधी ॥ ४४ ॥

जैं महाभूतें ब्रह्मीं आटति । जीव महदादिचे ठाये फीटति ।
तैं देव होउनि जें ठांति । तें विसंवणे शेषिचे ॥ ४५ ॥

होतें हृदयांचा परिवर्णी । रोविलें कृपणाचिया परं ।
शब्दब्रह्मार्थीं चोरि । जेयाची केली ॥ ४६ ॥

तें तुझीं जी आपुले । मजपुढां हियें फोडिले ।
जें अध्यात्म घोवाळिले । ऐश्वर्य हरें ॥ ४७ ॥

ते वस्तु मज स्वार्मी । एकी हेला दीधली तुझीं ।
हें घोलें द्वाणे तरि आहीं । तूं पाहूनि कैचें ॥ ४८ ॥

परि साच चि मोहाचां महापुरी । बुडालेयां देखोनि सीसवेजीं ।
तूं आपणें घातलें हरी । मग काढिले मातें ॥ ४९ ॥

एक तूंवाचूनि काहिं । विश्वं दूजेयाची भाषा नाहिं ।
किं आमचे कर्म पाहीं । जें आहिं आथि द्वाणे ॥ ५० ॥

मीं जगीं येकु अर्जुनु । ऐसा देहिं बांधें अभिमानु ।
आणि कौरवांतें यां स्वजनु । आपला द्वाणे ॥ ५१ ॥

या ही वरि यांते मीं मारीन । तेणे पायें काइ करीन ।
ऐसे देखतु होतां दुःखप्र । चेवविलं तुझीं ॥ ५२ ॥

देवां गंधर्वनगरां वसती । टाकुन गेलेयां लक्ष्मीपती ।
होतां उदकाचिया आर्ती । रोहिणी पींतु ॥ ५३ ॥

मग पार्थ देवाला म्हणाला, अहो दयासागरा देवा, जें शब्दांनीं
सांगतां येत नाहीं. ते अनिर्वाच्य ब्रह्मरूप आहे ते घाचेने सांगितलेत.

जेव्हा भूतमात्र ब्रह्मस्वरूपांत मिळून जातें आणि जीव व माया लय पावतात,
त्या घेळीं परब्रह्म ज्या स्वरूपानें उरतें, तें शेवटचे वसतिस्थान आहे.

जें स्वरूप हृदयाच्या तळघरांत कृपण मनुष्याप्रमाणे लपवून
ठेवलें होतें, शब्दब्रह्म जे घेद त्यांच्यापासूनही ती ठेव चोरून ठेवली.

ती आज तुम्ही आपल्या अंतःकरणातील गुप्त गोष्ट माझ्यापुढे प्रगट
केली. ज्या अध्यात्म रहस्यावरून सर्व ऐश्वर्य सोडून स्मशानघास केला,
हे स्वामी, ती परमवस्तु माझे हाती तुम्ही एका क्षणी दिलीत, परंतु जर आम्हीं
या गोष्टीचा उल्लेख केला, तर तुमच्याशी ऐक्य झाल्याचा काय उपयोग ?

पण खरोखर मोहाच्या महापुरांत मी डोक्यापर्यंत बुडतों आहे, हे पाहून
श्रीकृष्णा तुम्ही स्वतःच उडी घालून त्या पुरातून बाहेर काढलें आहे.

आता एका तुम्हांवाचून या विश्वांत दुसरी गोष्टच राहिली नाहीं,
पण आमचे कर्म कसें, कीं आम्हीं आपणास कुणी वेगळे मानीत होतों.

या जगांत मी एक कोणी अर्जुन आहे, असा देहाच्या ठिकाणीं
मी अभिमान होतों, व या कौरवांना आप्त म्हणत होतों.

आणखी, यांना मी मारीन व त्यापासून हाणाच्या पापाच्या योगाने मग मला कोणती
गति मिळेल, अशा प्रकारचे वाईट स्वप्न पहात होतों. तों, प्रभो, तुम्हीं मला जागृत केले.

कृष्णा, गंधर्वनगराची वसती सोडून मी बाहेर
पडलों, पाण्याच्या हांघेने मृगजळ पीत होतों;

जी कीडुं तरि कापडांचे । परि लाहरी येंत होती साचे ।
ऐसेनि वायां मरतेया जीविताचे । श्रेय तुवां घेतलें ॥ ५४ ॥

आपलें बिंब नेदखतां । सिंहु कुहां घालील देखों आतां ।
ऐसा धरिजे तेवि अनंता । राखिलें मातें ॥ ५५ ॥

यळविं तरि माझा एतुलेघेस्ती । येथ निश्ययो होता अवधारी ।
जें आतां चि सातैं सागरीं । एकवाट मिळिजे ॥ ५६ ॥

हें युग चि आधवें बुडावें । वरि आकाश ही तूटौनि पडावें ।
परि जूझणें मज नोहावें । गांवेसि पैं ॥ ५७ ॥

ऐसिया अहंकाराचिया वाढी । मियां आग्रहजिं दिधली बुढी ।
चांग चि जवळा तूं यळविं काढी । कोण मातें ॥ ५८ ॥

नाथिले आपणपे येक मानिले । आणि न्हवतेया नांव गोत्र ठेविले ।
थोर पिंयें होंतें लागले । परि रक्षिलां तुवीं ॥ ५९ ॥

मागां जळत काढिलों जौहरीं । तैं तें देहासी चि भय अवधारीं ।
आतां हे जौहरवाहर दुसरी । चैतन्यासकट ॥ ६० ॥

दुराग्रहें हिरण्याक्षें । माझी बुद्धि सूदली कक्षे ।
मग मोहर्णवगवाक्षें । रिगौनि ठेला ॥ ६१ ॥

एथ तूऱेनि गोसांविंपणे । येकोळ बुद्धीचेया ठाया येणे ।
हें दुसरें वराहो होणे । पडिलें तुज ॥ ६२ ॥

ऐसे ऐसे अपार तूऱे केले । एकी वाचा मीं काइ बोले ।
परि जें पांचै पालव मोकळिले । मजप्रति ॥ ६३ ॥

तें काहीं न घ्ये चि वायां । भलें यश फावले देवराया ।
जें सायंतां माया । निरसिली आजी ॥ ६४ ॥

महाराज, कापडाचा साप डसला या भ्रांतीने खुऱ्या लहरी येत होत्या;
असें वृथा मरूं घातलेल्या जीवास जगविण्याचे श्रेय आपण घेतलेंत.

आपलेंच प्रतिबिंब आहे असे न जाणतां हा सिंह उडी टाकतो तोंच त्याला
धरून आत्मघातापासून वांचवावे, तसें, देवा, तुम्हीं मला आज वांचविले.

ऐक, एरवीं माझा तर येथे इतका निश्यय झाला होता कीं,
हे साती समुद्र आजच एकमेकांत मिसळून उसलोत,
हें सारें जगच प्रलयजळांत बुदून जावो, किंवा आकाश निखळून खालीं
कोसलो, परंतु या आपल्या कुटुंबीयांवरोवर युद्ध म्हणून करावयाचे नाहीं,
अशा प्रबल अहांकाराने मी आग्रहरूपी जळांत बुडी मारून बसलों होतों, त्या
क्षणीं तूं होतां म्हणून ठीक झालें. नाही तर कोणी मला त्यांतून काढिले असते ?
वृथाच आपण कोणी आहोंत, असा अभिमान बाळगला होता, आणि जे मुळात
नाहीच त्याला गोत्र, कूळ असेही मानले ! पण त्यापासून तुम्हीं माझें रक्षण केले,
पूर्वी जळत असलेल्या लक्षागृहांतून आम्हांला वांचविलेस, तेव्हां आमच्या शरिरा
भोवतींच मूत्युभय होतें. आतां ही दुसरी चिता जणूं चैतन्याचीच पेटली होती.
दुराग्रह हाच जणूं हिरण्याक्ष, त्याने माझी बुद्धीरूपी पृथ्वी आपल्या काखेंत
घालून अविवेकरूपीं समुद्राच्या भगदाडतून तो पाताळात जाऊन राहिला,
देवा आपल्या सामर्थ्यानें पुनः एक वेळ माझी बुद्धि आपल्या मूळ ठिकाणाला आली.
माझ्या बुद्धीचा उद्भार करण्याकरितां तुला हा दुसरा वराहवतार घ्यावा लागला.
तुमची कृति अशी अर्मर्याद आहे, तीं माझ्या एकट्या वाणीने कशीं वर्णन करवतील ?
पंचप्राण माझ्यावर पाखर घालण्यासाठी पसरले आंहेस ऐवढे मात्र म्हणतो.
देवा ! तूं माझ्या करितां श्रम केलेस, ते कांही वायां गेले
नाहीत; कारण तुम्हीं माझी माया समूळ झाडून टाकिली आहे.

जी आनंदस्यरोवरिचीं कमळें । तैसे हे तुझे डोळे ।
आपुलेया प्रसादाची राउळे । जेयालागि करिति ॥ ६५ ॥

हां हो तेया ही आणि मोहाची भेटी । हे काइसी जी पावळी गोठी ।
केउति मृगजळे घृष्टि । घडवानळेंसीं ॥ ६६ ॥

आणि मी तंच दातारा । इये कृपेचां रिधौनि गाभारां ।
घेंतसें चारा । ब्रद्वरसाचा ॥ ६७ ॥

तेणे माझा जी मोहो जाए । एथ विस्मो काह आहे ।
परि उद्धरलां तूझे पाए । सितले आथि ॥ ६८ ॥

भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया ।
त्वतः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययम् ॥ २ ॥

हे कमलपत्राक्षा, भूतांची पत्पत्ति आणि विनाश तुझ्याकडून
विस्तारपूर्वक ऐकले त्याप्रमाणे तुझे अविनाशी सामर्थ्याहि ऐकिले.

पै कमलायतन डोळसा । सूर्यकोटितेजसा ।
मियां तुजपास्यौनि महेशा । परिसिले आजि ॥ ६९ ॥

इयें भूते जेयापरीं होंति । अथवा ल्या हान जांति ।
ते मजपुढे प्रकृति । विवंचिली देवे ॥ ७० ॥

आणि प्रकृति कीरु उगणा दीक्षला । परि पुरुषाचा ही ठावो फेडिला ।
जेयाचा महिमा पांगुरौनि जाला । धडौता घेदु ॥ ७१ ॥

कां शब्दराशि वाढे जिये । कां धर्मा ऐसेयां रत्नातें विये ।
तें तेथिचिये प्रभेचे पाए । घोळगे द्याणौनि ॥ ७२ ॥

ऐसें अगाध माहात्म्य । जें सकळ मार्गा एकगम्य ।
जें स्वयं आत्मानुभवरम्य । तें इयापरीं दाखिले ॥ ७३ ॥

महाराज, आनंदस्यरोवरांतील कमलांप्रमाणे असलेले आपले हे
नेत्र याकरितां आपल्या कृपाप्रसादाचीं मंदिरे तयार करितात,
त्याची आणि मोहाची भेटी, ही दुवळी गोष्ट काय बोलावी ? महाराज,
घडवानलावर मृघजलाच्या घृष्टीचा काय परिणाम होणार ?
आणि हे दातारा, मी तर त्या तुझ्या कृपामंदिराच्या
गाभात्म्यांत प्रवेश करून ब्रद्वरस प्राशन करीत आहे.
त्यामुळे माझे मोहरूपी अज्ञान नाहीसें झालें त्यात काय आश्वर्य आहे ?
खरोखर, तुझ्याच पायाची शपथ वाहून सांगतों कीं मी उद्धरले !

भवाप्ययौ, हि, भूतानाम्, श्रुतौ, विस्तरशः, मया,
त्वतः, कमलपत्राक्ष, माहात्म्यम्, अपि, च, अव्ययम्

अहो कमलनयना, व कोटि सूर्यसारखा तेजःपुंज
अशा देवा मी आज तुम्हांपासून ज्ञानघोथ ऐकिला.
ही सर्व भयतस्यृष्टि ज्या प्रकृतिपासून उत्पन्न होते । पुन्हा ल्य
पावते त्या प्रकृतीचें संपूर्ण विवेचन आपण माझ्या समोर केले.
प्रकृतीचा तपशील सांगितला आणि त्याच्या महिम्याचें वस्त्र पांगरून
घेद सवस्त्र झाला आहे; त्या पुरुषाचेही नेमके वर्णन केले आहे.
जे वेद उत्पन्न होउन आस्तित्वांत आहेत, व ज्यांच्यापासून धर्मसारखीं रन्ने
निपजतात, तें सर्व या आपल्या स्वरूपसामर्थ्याचा आश्रय केला म्हणून.
असें आपले अपार माहात्म्य आहे. जें सर्वच मार्गाचे एकमेह प्राप्तव्य,
जे आत्मानुभूतीमुळे आनंदप्रद होते, तें आपण मला या प्रमाणे दाखविले.

जैसा केरु फीटलेयां अभाळीं । दीठि रिगे सूर्यमंडळीं ।
कां हातें सारुनि बाबुली । जळ देखिजे ॥ ७४ ॥

नां तरि उकलतेयां सापांचे वेटे । जैसें चंदना खेव देणे घडे ।
अथवा विवरी पले मग चडे । निधान हाता ॥ ७५ ॥

तैसी प्रकृति हे आड होती । ते देवें चि सारुनि केली परौती ।
मग परतत्व माझिये मती । सेजार केलें ॥ ७६ ॥

ह्याणैनि इयें विखिंचा मज देवा । प्रत्यो घडला माझेया जीवा ।
परि आणिकु येकु हेवा । उपजतु असे ॥ ७७ ॥

तो भिडा जरि ह्याणों राहों । तरि आणिक कवणा सांधों जावों ।
काइ तुजवांचूनि ठावो । आणिकु असे ॥ ७८ ॥

जळचर जळाचा आभारु धरी । बाळक स्तनपानीं उपरोधी करी ।
तरि तेयांसि जियावेया हरी । उपायो आणिकु असे ॥ ७९ ॥

ह्याणैनि भिड सांकडि न धरवे । आघडे तें तुजपुढां बोलवें ।
तंव राहे ह्यणितलें देवें । चाड सांधै ॥ ८० ॥

एवमेतद्यथात्थ त्वमात्मानं परमेश्वर ! ।
द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ! ॥ ३ ॥

हे परमेश्वर, आपण आपल्याविषयी जसे सांगत आहात, ते घरोवर तसेच
आहे. हे पुरुषोत्तमा हें तुझे ऐश्वर्ययुक्त विश्वरूप पाहण्याची माझी इच्छा आहे.

मग बोलिला तो किरीटी । ह्याणे तुर्हीं जे केली गोठि ।
तिये प्रतीति दिठी । निवाली माझी ॥ ८१ ॥

आतां जेयाचेनि संकल्पे । हे लोकपरंपरा आरोपे ।
जेया ठायातें आपणपे । मीं गा ह्यणसी ॥ ८२ ॥

ज्याप्रमाणे अम्रे नाहींतशीं झाल्यावर आकांशात सूर्यमंडल दृष्टीस पडते,
किंवा पाण्यावरील शेवाळ हाताने बाजूलां सारून पाणी स्पष्ट दाखवावे,
किंवा चंदनाच्या झाडाला सापाने दिलेले घेटे निघाल्यावर चंदनास
आलिंगितां येते, अथवा धनावरील पिशाच दूर गेले की गुप्तधन हाती यावे,
त्याप्रमाणे, ज्ञानाच्या आड जी माया होती, ती देवांनीच एका बाजूस
सारली, नंतर माझ्या बुद्धीला आपणच परब्रह्माचे शेजघर केलें.
म्हणून देवा, तुमच्या अगाध शक्तीचा माझ्या जीवाला पूर्ण भरंवस्या आला
आहे; पण आणखी एक उत्कट इच्छा माझ्या मनांत उत्पन्न झाली आहे.
आतां साकोचामुळे तिचा उल्लेख तुमच्याजवळ करू नये, तर आम्ही दुसऱ्या कोणास
विचारावयांस जावें ? तुझ्याशिवाय अन्य आधार मला माहीत तरी आहे का ?
पाण्यांत रहाणाच्या प्राण्याने जर पाण्याला त्रास देण्याचा संकोच धरला, किंवा
बाळाने स्तनपानाचा संकोच केला, तर त्यांच्या जगण्याला दुसरा उपाय आहे काय ?
म्हणून संकोच न करितां मनास येईल ती गोष्ट तुम्हांला विचारावी. तेव्हा श्रीकृष्ण
मध्येंच म्हणाले, "अर्जुना आतां हा विस्तार पुरे. तुझी काय इच्छा आहे ती सांग.

एवम्, एतत्, यथा, आत्थ, त्वम्, आत्मानम्, परमेश्वर,
द्रष्टुम्, इच्छामि, ते, रूपम्, ऐश्वरम्, पुरुषोत्तम

मग अर्जुन म्हणाला, "देवा, तुम्हीं जो ज्ञानोपदेश
केलात, त्यामुळे अनुभवाची दृष्टि निवाली आहे.

आतां ज्याच्या संकल्पाने ही सृष्टीपरंपरा परंपरा निर्माण होते
व लयास जाते, आणि ज्या स्थानास, तूं 'मी' असे म्हणतोस,

जें मूळस्वरूप तूऱे । जेथौनि इयें द्विभुजें चतुर्भुजें ।
योआंगे सुकार्याचेनि व्याजें । घेवों घेवों येसि ॥ ८३ ॥

जलसेनाचिया गवसणियां । मछ कूर्म इया मिरचणियां ।
खेलु सरलेयां तुं गुणियां । सांटविसि जेथें ॥ ८४ ॥

उपनिषदें जें गांति । योगिये हृदइं रिगौनि पांति ।
जेयातें सनकादिक आहाति । पोटलूनियां ॥ ८५ ॥

ऐसें अगाध जें तूऱे । विश्वरूप कानीं आइकिजे ।
तें देखावेया चित्त माझें । उताविळ देवा ॥ ८६ ॥

देवें फेडूनियां सांकड । लोभें पूसिली जरि चाड ।
तरि हें चि एक चाड । आर्त जी मज ॥ ८७ ॥

तूऱे विश्वरूप आघवें । माझिये दीठीसि गोचर होआवें ।
ऐसी थोर आशा जीवें । घेतली असे ॥ ८८ ॥

मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ।
योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ॥ ४ ॥

हे प्रभो, जर मला आपले ते रूप पाहता येईल, असे आपल्याला घाटत
असेल, तर हे योगेश्वरा, त्या अचिनाशी स्वरूपाचे मला दर्शन घडवा.

पण एथ आणिक एक शारंगी । तुज विश्वरूपातें देखावेयालागि ।
योग्यता माझां आंगीं । असे किं नाहिं ॥ ८९ ॥

हें आपुले आपण मी नेणे । तें कां नेणसि जरि देव ह्याणे ।
तरि सरोगु काई जाणे । निदान रोगाचे ॥ ९० ॥

आणि आर्तिचेनि पडिभरें । आर्तु आपुली टाकि पां विसरे ।
जैसा तान्हैला ह्याणे न पुरे । समुद्र हा मज ॥ ९१ ॥

तें तुमचें स्वरूप ज्या मूळस्वरूपापासून देवांची संकटें वारण्याकरितां
द्विभूज, चतुर्भुज अशीं रूपें तुम्ही धारण करतां, तें तुझे मूळ स्वरूप
पण जलशयनाच्या निमित्ताचें किंवा मत्स्य, कूर्म, इत्यादि अवतार घेऊन
संपल्यावर, हे गारोड्या श्रीकृष्णा, ज्या ठिकाणीं तुफ्ही पुनः जातां,
उपनिषदें ज्याचे गुणानुवाद वर्णन करतात, योगीलोक अंतर्मुखदृष्टि
करून जे पाहतात सनकादिक महात्मे ज्याला उराशीं कवटाळतात,
असे जें तुमचें अगम्य विश्वरूप-ज्याचा लौकीक आम्ही ऐकतों, तेंच एकदां
डोळ्यांनी तें पाहाण्याकरितां देवा, माझें चित्त फारच उत्कंठित झाले आहे.
तुम्ही मनांतील संकोच टाकून, आणि प्रेमाने, माझी इच्छा काय आहे
म्हणून विचारलें. म्हणून सांगतों हीच एक मला मोठी तीर्य इच्छा आहे.
तुमच्या विश्वरूपाचें दर्शन माझ्या या डोळ्यांना घडावे,
अशी मोठी इच्छा मी मनात बालगून राहिलों आहें.

मन्यसे, यदि, तत, शक्यम्, मया, द्रष्टुम्, इति, प्रभो,
योगेश्वरः, ततः, मे, त्वम्, दर्शय, आत्मानम्, अव्ययम्

पण देवा ! येथे आणखी एक मला शंका आहे कीं, तुमच्या
विश्वरूप दर्शन घेण्याला माझ्या अंगांत योग्यता आहे कीं नाहीं,
हें माझें मला समजत नाहीं. हें कां समजत नाहींम्हणाल,
तर हें पहा, रुग्णालां आपल्या रागाचे निदान कळते काय ?
आणखी महाराज, इच्छेची आसक्ति प्रबल असल्यामुळे उत्कंठित मनुष्य
आपली योग्यता विसरतो, तहान ल्यागते तेव्हा समुद्रसुद्धा प्यावा असे घाटते.

ऐसी सचाडपणाचिया भूली । न सांभाळी सवियां समस्या
आपुली । ययालगि योग्यता माउली । बालाची जाणे ॥ ९२ ॥

तेयापोरि जनार्दना । विचारिजो माझी संभावना ।
मग विश्वरूपदर्शना । उपक्रमु किजो ॥ ९३ ॥

तरि तैसी ते कृपा करा । एळविं न्ह्ये ह्याणां अघधारां ।
चायां चि पंचमालापै बधिरा । सुख केउतें देणे ॥ ९४ ॥

एळविं एकलेया बापैयाचिये तृष्णे । मेघु जगापुरतें काइ न वरिखे ।
परि ते ही वृष्टि उपखे । जरि खडकांघरि होए ॥ ९५ ॥

चकोरा चंद्रामृत फावले । एरां आण चाउनि काई चारिले ।
परि डोलांचिण पाहाले । चायां चि जाए ॥ ९६ ॥

ह्याणौनु विश्वरूप तूं सहस्या । दाविसी किरु भरवसा ।
जें कां कडां आणि गहिंसाया । नीच नवा तूं किं ॥ ९७ ॥

तूझे औदार्य जाणो स्यतंत्र । देतां न ह्याणसि पात्रापात्र ।
न्ह्ये कैवल्य ऐसे पवित्र । वैरियां दीन्हले ॥ ९८ ॥

मोक्षु दुराराध्यु किरु होये । परि तो ही आराधी तूझे पाये ।
ह्याणौनि धाडिसी तेथ जाये । पाइकु जैसा ॥ ९९ ॥

तुवां सनकादिकांचेनि मानें । सायुर्जीं सौरसु केला पूतने ।
जें विषाचेनि स्तनपाने । रुखली तुज ॥ १०० ॥

हां गा राजसूयाचां सभासदीं । देखतां त्रिभूवनिची मांदी ।
कैसा शतधा दुर्वादीं । निस्तेजिलासि ॥ १०१ ॥

किं तुवां तेया शिशुपाला । आपणपां ठाचो दीधला गोपाला ।
आणि उत्तानचरणाचेया बाला । काइ धृवपदें चाड ॥ १०२ ॥

त्याप्रेमाणे या प्रबल इच्छेच्या वेडाने मला माझ्या शक्तीचा अंदाज कळत
नाही, म्हणून आपल्या लहान बालाची योग्यता काय आहे हें जरें आई जाणते,
त्याप्रमाणे, हे जनार्दना, माझ्या अधिकाराचा विचार करा
मग तुम्ही आपले विश्वरूप दाखविण्यास आरंभ करा.

म्हणून योग्यता असेल, तर विश्वरूप दाखविण्याची कृपा करा, आही तर, हें घडणार
नाहीं, म्हणून तरी सांगा. पाहा, वहियाला व्यर्थ कोमल स्वराचें काय सुख द्यायचें ?
एका बापड्या चातकाची तहान भागवण्यासाठी मेघ वर्षाव करीत असेल तरी ती
वृष्टी जगा पुरती होत नाही काय ? पण खडकावर ती वृष्टी झाली तर फुकट जाते.
चंद्रप्रकाशापासून चकोराला अमृत प्राप्त होतें, आणि दुसऱ्याला शपथ
का घातली आहे ? पण तशी दृष्टीच नसेल तर त्यांना चांदणे व्यर्थच होय.
म्हणून तुम्ही आपले विश्वरूप मला दाखवाल, याबदल मला खरोखर
खात्री आहे. कारण कीं, जाणत्यांत अणि नोणत्यांत तू नित्य नवा आहेय.
तुझा उदारपणा स्यतंत्र आहे. दान देत असतां तूं पात्रापात्रतेचा विचार करीतच
नाहीस, मोक्षासारखी पवित्र वस्तु पण ती तूंआपल्या शत्रूंस देखील दिलीस.
खरोखरच मोक्षाची आराधना करणे अत्यंत कठीण आहे; तरी तोही तुमच्या
पायाची सेवा करतो; व म्हणूनच तूं धाडशील तेथें तो चाकराप्रमाणे जातो.
जी पुतना राक्षसी, विषाचें स्तनपान करवून तुला मारण्यासाठीं तुझ्याकडे
आली, तिलाही तुम्ही सनकादिकांच्या बरोबरीने सायुज्य मुक्ति दिली.
आणि एक सांगतों, राजसूययज्ञाच्या सभासदांत अघ्ये त्रिभुवन गोला
झाले असतां तुझीं शेकडों प्रकारच्या वाईट शब्दांनीं तुझा पाणउतारा झाला.
त्या अपराधी शिशुपालाला, देखील गोपाला ! तुम्हीं आपल्या आत्मस्वरूपांत
मिळविले. आणि उत्तानपाद राजाच्या मुलाला अदलपदाची इच्छा होती काय ?

तो चना आला या ची लागी । जें वैसावे पितेयाचां उत्संगी ।
किं सूर्यादिकांलागिं । परि लिंगु जाला ॥ १०३ ॥

ऐसा वनघासियां वश्यु जाला । देतां कवतिकं तूं चिं वेलाळा ।
पुत्र पाहातां आजमीळा । परत्वा नेसी मां ॥ १०४ ॥

जेणे उरीं हालासि पांपरा । तेयाचे चिनट वाहासि दातारा ।
अझुनि वैरियाचिया कलेवरा । विसंबसि ना ॥ १०५ ॥

ऐसा अपकारियां तूळा उपकारु । तूं अपांत्री हीं उदारु ।
दे दान द्वाणौनि दारघठेकारु । जालासि बळिचा ॥ १०६ ॥

तूं आराधितां नाइके । होंती रातवे बोलाविति कवतिके ।
तिये वैकुंठीं तुवां गणिके । सुरघाडु केला ॥ १०७ ॥

ऐसी पाहों पाहों घायाणी मीसें । लागसि आपणपे देवों घनिःसें ।
तो तूं कां अनारिसें । मजलागीं करिसी ॥ १०८ ॥

हां गा दुभतेयाचेनि पवाडे । जे जगाचे फेडी सांकडे ।
तिये कामधेनूचे पाडे । भूखैले ठांति ॥ १०९ ॥

द्वाणौनि विनविले मियां काहीं । ते देव न दखविति हें किरु नाहिं ।
परि देखावेया पाहीं । पात्रता मज ॥ ११० ॥

तूऱ्ये विश्वरूप आकले । ऐसें करावे गोपाळे ।
तरी चि आर्तिचे डोहोळे । पुरती देवा ॥ १११ ॥

ऐसी ठायेंठावो विनती । जंव करुं सरैली सुभद्रापती ।
तंव तेया षड्गुणिचक्रवर्ती । साहवे चि ना ॥ ११२ ॥

तो कृपापीयूषसजलु । आणि येरु जवळा आला घरिषाकाळु ।
नाना कृष्णु तो कोकिलु । अर्जुनु वसंतु होए ॥ ११३ ॥

पित्याच्या मांडीवर त्यावे याच उद्घाने तपश्चर्या करण्याकरितां तो आरण्यांत आला
होता. पण तुम्ही त्याला प्रत्यक्ष ध्रुवपद देऊन चंद्रसूर्यादिकांपेक्षांही श्रेष्ठ करून ठेवले !

याप्रमाणे दुःखितांना उदारपणे आश्रय देणारे एक तुम्हीच, नारायण
नांवाने मुलाला ममतेने हांक मारणाऱ्या आजमिळालाही, निजरूप दिलेंत.

भृगु ऋषीने तुझ्या भातीवर लाथ मारली, त्याचे चरणचिन्ह तूं आजवेरीं वाहात
आहेस, आणि शंखासुर, शत्रू असूनहि, तूं अजून त्याच्या शरीरास विसंघत नाहीस.

याप्रमाणे तुम्ही अपकारकर्त्यावरही उपकार करतां, अपान्र माणसालाही
तूं दान देतोस. बळिराजाजवळ दान मागून अखेर त्याचेच द्वारपाळ झालां.

नामस्मरणाने तुझी आराधना करीत नक्ती ना तुझे कीर्तन आइके, अशी गणिका
राघूल तुमच्या नांवाने हांक मारीत असतां तिल वैकुंठात स्थान दिलेस व सुखी केलेय.

अशा शुल्क कारणानेही अकर्मात् तूं कोणालाही निजपद
देतोस ते तुम्ही मला वेगळी प्राप्ति कशी करून घाल ?

अहो, जी कामधेनु आपल्या दुभत्याच्या प्रभावाने सर्व जगाचे
संकट दूर करते, त्या कामधेनूचीं वांसरे उपाशी राहतील काय ?

म्हणून मी जें आपल्याला विनंति करून विश्वरूप दाखवा म्हणून मळत्या, ते रूप
देव मला दाखवणार नाहीत असे नाही, पण विश्वरूप पहायची योग्यता तूं मला दे.

तुमचे विश्वरूप पाहाण्याचे या माझ्या डोळ्यांना सामर्थ्य आहे, असे तुला घाटत
अयेल तर हे श्रीकृष्णा, विश्वरूप पाहण्याच्या उत्कंठेचे हे डोहाळे पूर्ण करावेय.

सुभद्रापती अर्जुनाने अशी अशी प्रत्यक्ष अनुभवाची इच्छा प्रगट
केली तेक्का त्या षड्गुणेश्वर्यसंपन्न श्रीकृष्णानां धीर धरवेचना.

श्रीकृष्ण कृपारूपी जलाने संपन्न असा मेघ, आणि अर्जुनहा जवळ असलेला
पावसाळा होता ! अथवा देव हा कोकीळ, आणि अर्जुन जणूं वसंत ऋतु !

द्वाणौनि चंद्रबिंब घाटले । देखौनि क्षीरसागरु उचुंबले ।
तैसा दुणे ही चरि प्रेमबले । उल्लसितु जाला ॥ ११४ ॥

मग तिये प्रसन्नतेचेनि आटोपे । गाजौनि द्वाणितले सकृपे ।
पार्था देख उमपे । रूपे माझी ॥ ११५ ॥

एक चि विश्वरूप देखावे । ऐसा मनोरथु केला पांडवे ।
किं विश्वरूपमय आघवे । करूनि घातले ॥ ११६ ॥

बापु उदारु देवो अपमरितु । याचक सवे यदोदितु ।
आहे सें सहस्रवरि देंतु । सर्वस्य आपुले ॥ ११७ ॥

आहो शेषाचे डोळे चोरिले । वेद जेयालगिं झांकविले ।
लक्ष्मीये ही परि राहिले । जिक्कार जें ॥ ११८ ॥

तें आतां प्रकटूनियां अनेकथा । करीत विश्वरूपदर्शनाचा धोंधा ।
बापु भाग्या अगाधा । पार्थाचेया ॥ ११९ ॥

जो जागतां स्वप्रावरस्ये जाए । तो जेवि स्वप्निचे आघवे चि होए ।
तें चि अनंत ब्रह्मकटाहो आहे । जें आपण जाला ॥ १२० ॥

ते चि सहस्रा मुद्रा योडिली । आणि हे स्थूलदृष्टिची जवनीक
फेडिली । किंबहुना उघडिली । योगानिधि ॥ १२१ ॥

परि हा देखैल किं नाहिं । ऐसी से चि न करी काहिं ।
एकस्या द्वाणतस्ये पाहीं । स्नेहातुर ॥ १२२ ॥

श्रीभगवानुवाच-

पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ।
नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥ ५ ॥

श्रीभगवान म्हणाले, हे पार्था, आता तू माझी शेकडो-हजारो नाना
प्रकारची, नाना रंगांची आणि नाना आकारांची अलौकिक रूपे पाहा.

किंवा पूर्णचंद्रबिंब पाहून क्षीरसमुद्राला जसें भरते येते त्याप्रमाणे
श्रीकृष्ण दुप्पटीपेक्षांही अधिक प्रेमभराने उल्लसित झाले.

मग त्या प्रसन्नचित्ताच्या आवेशाने कृपावंत श्रीकृष्ण गर्जना करून
म्हणाले अर्जुना, पाहा, पाहा माझीं असंख्य, अपार रवरूपे !

अर्जुनाच्या मनांत देवाचें ऐक विश्वरूप पहावे असा हेतु
होता, तो देवानें अवघें विश्वरूपयमय करून टाकले.

प्रभूचे औदार्य अपरिमित असल्यामुळे याचकानें जी इच्छा
करावी, तिच्या सहस्रपट आपले सर्वस्य देऊं लागतो.

अहो शेषाच्या हजारों नेत्रांपासून जें लपवून ठेवले, वेदांना ज्याचा
दिला नाहीं, ज्याचा सुगावा लक्ष्मीलाही लागूं दिला नक्ता,
तें विश्वरूप भाग्यवान पार्थाला अनेक प्रकारे प्रकट
करून भगवान विश्वरूपदर्शनाचा खटाटोप करीत आहेत.

कोणी एखादा जागृत अवस्थेतून स्वप्रावरस्येत गेल्यावर तो कसा स्वप्नातील
सर्व वस्तु आंपणच बनुन राहतो; तसा अनंत स्वतःचा ब्रह्माकार झाला.

श्रीकृष्णांनी आपले कृष्णरूप एकदम नाहींये करून, आणि स्थूल दृष्टीचा
पडदा दूर केला. किंबहुना आपल्या योगऋदीचीं भांडारेंच मोकळी केलीं.

परंतु हा अर्जुन हें विश्वरूप पाहूं शकेल कीं नाहीं, अशी चिंताच त्याने केली
नाहीं. तर अर्जुनाच्या प्रेमामुळे उतावले होऊन म्हणाले " बरें, हें पाहा विश्वरूप !"

पश्य, मे, पार्थ, रूपाणि, शतशः अथ, सहस्रशः,
नानाविधानि, दिव्यानि, नानावर्णाकृतीनी, च

अर्जुना तुवां एक दावा द्विणितले । आणि तें चि दाउं तरि काइ दाविले । आतां देखै आघवें भरले । माझां चि रूपीं ॥ १२३ ॥

एके कृश्चे एके स्थूले । एके रस्ये एके विशाळे ।
एके खुर्जीं एके सरळे । अप्रांते एके ॥ १२४ ॥

एके अनावरे प्राजंत्रे । सव्यापारे येके निश्चले ।
उदासिने स्नेहाळे । तीव्रे एके ॥ १२५ ॥

एके घूर्णिते सावधे । आसलगे एके अगाधे ।
उदारे अतिबद्धे । ऋद्धे येके ॥ १२६ ॥

एके शांते सदमदे । स्तव्ये एके सानंदे ।
गर्जते एके निशळ्ये । योम्ये एके ॥ १२७ ॥

एके सामिलाषे विरक्ते । उन्निद्रे एके निद्रिते ।
परि तुष्टे आर्ते । प्रसन्ने एके ॥ १२८ ॥

एके सुपूजिते सशास्त्रे । सांगथिलीं स्वतंत्रे ।
रौद्रे अतिमैत्रे । लयस्थे एके ॥ १२९ ॥

एके जनलीलाविलासे । एके पालनशीले लालसे ।
एके संहारके सावेशे । साक्षिभूते ॥ १३० ॥

एवं नानाविधे परि बहुवर्ये । आणि दिव्यतेजप्रकाशे ।
तेविं चि येक येका ऐस्ये । वर्णि हिं नक्ते ॥ १३१ ॥

एके तातले साडपन्हरे । तैसिं कपिलवर्णे अपारे ।
एके सरागे जैसिं सेंदुरे । डवरले नभ ॥ १३२ ॥

एके सवियां चि चुलकिं । जैसें ब्रह्मकटाह खेवणिले माणिकिं ।
एके अरुणोदयासारखीं । कुंकुमवर्णे ॥ १३३ ॥

अर्जुना, तू माझे एकच विश्वरूप दाखवा असें म्हटलेस, तें तुला एकच दाखविण्यांत घैशिष्ट्य काय ? म्हणुन आतां माझ्या स्वरूपांतच सर्व जग भरले आहे असें पहा.

एक रोड तर एक स्थूल, एक ठेंगणे तर एक उंच कांही रोडकीं, कांहीं लळू, कांहीं ठेंगणीं, कांहीं उंच, कांहीं फरच विस्तृत, सडपातळ व कांहीं अमर्याद,

कांही न आवरणारीं, कांहीं निष्कपटी, कित्येक चंचल तर कित्येक निश्चल; कांहीं उदासीन, कांहीं प्रेमयुक्त तर कोणी अत्यंत कडक;

कांही रूपे धुंदीत असलेली, तर सावध दिसत आहेत.
कांहीं उघड व कांही गूढ, कांही कृपण व कांही कृध आहेत.

कांहीं सदाचरणी, कांहीं सदा मदोत्पत्त कांही स्तव्य, कांही आनंदयूक्त, कांही ओरडणारीं, कांहीं न बोलणारीं, व कांहीं शांत;

कांहीं लोभी, कांहीं विरक्त, कांहीं जागृत, कांहीं निजणारी,
कोणी संतुष्ट, कोणी लोभट, तर कोणी समाधानी;

कोणी सशास्त्र, तर कोणी शश्वरहित; कांहीं तामसी
व अतिशय स्नेहाळू एक पवित्र. एक समाधी लागलेलीं.

कांही उत्पन्न करण्याच्या लीलेंत कीडा करणारीं, कांहीं पालन करण्याचा
स्वभाव असलेलीं, कांहीं ऋधाने संहार करणारीं, कांहीं साक्षीभूत.

अशीं नानाप्रकारचीं असंख्य व दिव्य तेजाने प्रकाशरूप अशीं तीं
रूपे होतीं. त्याचप्रमाणे त्या सर्व रूपांचे वर्णिह एकसारखे नाहीत.

तापलेल्या सोन्याप्रमाणे ललसर त्याचप्रमाणे शेंकडों पिंगट वर्णाचीं,
व आकाशाला शेंदूर फासावा, त्याप्रमाणे कांहीचे सर्वांग शेंदरी रंगाचे आहे,
माणिकांनी जडविलेल्या ब्रह्मांडाप्रमाणे कित्येक स्वाभाविकपणे सुंदर
व चमकणारीं तर व कित्येक अरुणोदयाच्या केसरी वर्णप्रमाणे होती;

एके शुद्धस्फटिके सहोजले । एके इंद्रनीलसुनीले ।
एके अंजनवर्ण सकाले । कृष्णवर्णे एके ॥ १३४ ॥

ल्हासतकांचनपीवले । एके नवजलदश्यामले ।
एके चापेगोरिं केवले । हरिते एके ॥ १३५ ॥

एके तप्ततांप्रतांबडीं । एके श्वेतचंद्रचोखडीं ।
ऐसीं नानावर्णे रूपडी । देख माझीं ॥ १३६ ॥

हे जैसे कां नानावर्ण । तैसे प्रकृतीं अनारिसेपण ।
लाजा कंदर्पु रिगाला शरण । तैसि सुंदरे रूपे ॥ १३७ ॥

एके आये लावण्यसाकारे । एके देख अतिमनोहरे ।
श्रिंगारश्रियेचीं भांडारे । उघडिली जैर्यीं ॥ १३८ ॥

एके पीनावयवमांसले । एके सुधोरे अतिकराळे ।
एके दीर्घे कांतिविमले । विकटे एके ॥ १३९ ॥

एवं नानाविधा आकृति । या पाहातां पार नाहिं सुभद्रापती ।
यांचां एकीं आंगप्रांतीं । देख पां जग ॥ १४० ॥

पश्यादित्यान्वयून्द्रानश्चिनौ मरुतस्तथा ।
बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्यार्थ्याणि भारत ! ॥ ६ ॥

हे भरतवंशी अर्जुना माझ्यामध्ये बारा आदित्य, आठ वसु, अकरा रुद्र, दोन अश्चिनिकुमार. आणि
मरुतांचा समूह पहा, तरेच आणखीही पुष्कलशी यापूर्वी न पाहिलेली आर्थर्यकारक रूपे पहा.

जेथ उन्मीळन होतसे दीठी । तेथ पसरत आदित्यांचिया शृष्टी ।
पुढुतीं निमिळिणी मीठी । देत आहाति ॥ १४१ ॥

चदनाचिये वाफेसर्वे । होत ज्यालामय आघवे ।
तेथ पावकादिक पावे । समूह वस्तूचे ॥ १४२ ॥

कांहीं शुद्ध स्फटिकाप्रमाणे शुभ्र असलेलीं, कांहीं इंद्रनील मण्याप्रमाणे निळीं, कांहीं
काजलाच्या पर्वताप्रमाणे अतिशय काळीं असलेलीं, कांहीं तांबडया रंगाचीं.
कोणी लखलखीत सोन्यासारखीं पिंवळी, कांहीं मेघाप्रमाणे काळ्यासावव्या
वर्णाचीं, कांहीं निवळ सोनचांफ्याप्रमाणे पिंवळी, कांहीं हिरवींगार,
कांहीं तापलेल्या तांब्याप्रमाणे तांबडीं. आणि कांहीं चंद्राप्रमाणे अति
शुभ्र आहेत अशा प्रकारे नाना प्रकारच्या वर्णाचीं माझीं रूपे पहा.
हे जैसे नानाप्रकारचे वर्ण आहेत, त्याप्रमाणे भिन्न भिन्न आकृतिही
रूपे अशी सुंदर आहेत की मदनही लाजेने शरण जाईल.
कांहीं रूपे अति सुंदर बांध्याचीं आहेत, कांहीं तुळतुळीत शरीराची मन हरण करणारीं
आहेत; तर कांहीं रूपे फ्लणजे जणूं काय शृंगारलक्ष्मीचीं खुलीं केलेलीं भांडारेंच भासतात !
कित्येकांचे अघयव पुष्ट घ मांसल आहेत, तर कांहीं अगदीं लुकडीं आहेत. कांहीं
आकाळ विकाळ, कांहीं लाबमानी, कांहीं मोठ्या डोक्यांचीं, घ कांहीं हिडीस रूपाचीं.
ह्या प्रमाणे अनेक प्रकारच्या आकृत्या आहेत. घ त्या पाहू गेले असतां त्यांचा
पार लागणारा नसून आणि त्यांच्या एकएका शरीरभागावर तूं जग पाहा.

पश्य, आदित्यान, वसून, रुद्रान्, अश्चिनौ, मरुतः, तथा,
बहूनि, अदृष्ट, पूर्वाणि, पश्य, आर्थर्याणि, भारत

ज्या विश्वरूपाच्या ठिकाणी दृष्टी उघडल्याबोवर सर्व बाराही आदित्यांची
उत्पत्ति होते, पण तीच दृष्टि मिटली, कीं ते सर्व आदित्य एकवटून लीन होत आहेत.
तोडांतून निघणाच्या वाफेबोवर सर्व ज्यालामयच होऊन
जाते घ त्यांच ज्यालांतून अष्टवस्तूंचा समुदाय निर्माण होतो.

आणि भूलतांचे सेवट । कोपे मिळो पांत येकवट ।
तेथे रुद्रगणाचे संघाट । अघरत देखां ॥ १४३ ॥

पैं सौम्यतेचा वोलावा । मीति नेणिजे अश्विनौ देवां ।
श्रोति होंत पांडवा । अनेक वायु ॥ १४४ ॥

यापरीं एकैकाचिये लीळे । जन्मते सुरसिद्धांचिं कुळे ।
ऐसिं अपारे आणि विशाळे । रूपे यें पाहे ॥ १४५ ॥

जेयाते सांघावेया वेद बोबडे । पाहावेया काळाचे आयुष्य तोकडे ।
धन्त्रेया ही परि न संपडे । ठायो जेयाचा ॥ १४६ ॥

इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् ।
मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्रष्टुमिच्छसि ॥ ७ ॥

हे अर्जुना, आता या माझ्या शरीरात एकत्रित असलेले चराचरासह संपूर्ण
जग पाहा. तसेच इतरही जे काही तुला पाहण्याची इच्छा असेल, ते पाहा.

इयां मूर्तिं किरीटी । रोममूर्ती देख पां सृष्टी ।
पर्वतिं तरुतळवर्णी । तृणांकुर जैसे ॥ १४८ ॥

आणि वातायनीं आकाशे । उडत परमाणु दीसति जैसे ।
भ्रमत ब्रह्मकटाह तैसे । अवेचसंधी ॥ १४९ ॥

एथ एकी चि प्रदेशीं । विश्व देख पां विस्तरेंसि ।
आणि विश्वापरौते मानसिं । देखावे वर्ते ॥ १५० ॥

परि ते ही विषिचे काहिं । एथ सर्वथा सांकडे नाहिं ।
सुखे आवडे ते माझा देहीं । देखसील तूं ॥ १५१ ॥

ऐसें विश्वमूर्ती तेणे । बोलिले कारुण्यपूर्णे ।
तंव देखतु आहें कां न द्याणे । निवांतू चि एरु ॥ १५२ ॥

आणि भिवयांची टोके रागाने एकत्र होऊं पाहतात,
तिथे अकरा रुद्रगण उत्पन्न झाहेले दृष्टीय पडतात.

विश्वरूपाच्या सौम्यतेच्या ओलाव्यामध्ये अगणित अश्विनी देव
उत्पन्न होतात आणि पांडवा, कानांतून अनेक वायु उत्पन्न होतात.

अशा प्रकारे एकाच रूपाच्या सहज खेळाने देव सिद्ध निर्माण
होतात. आणि अशीं अशी हीं अमर्याद व प्रचंड रूपे पाहा.

ज्या स्वरूपाची गोष्ट तिन्ही वेदांना देखील ऐकायला कर्ही मिळत नाही, तीं हीं
अनेक रूपे तूं प्रत्यक्ष पाहा, आणि आश्चर्यानंदाचा आणि पूर्ण सफलतेचा उपभोग घे.

इह, एकस्थम्, जगत्, कृत्स्नम्, पश्य, अद्य, सचराचरम्
मम, देहे, गुडाकेश, यत्, च, अन्यत्, द्रष्टुम्, इच्छसि

अर्जूना, ज्या प्रमाणे कल्पतरूच्या बुडाशीं गवताचे शेकडे अंकुर असतात,
हे किरीटी, त्याप्रमाणे या रूपाच्या प्रत्येक रोमाच्या मुळाशीं सृष्टी आहे ती पहा.

छपराच्या झारोक्यांतून येणाऱ्या किरणांत जसे परमाणु उडतांना दिसतात,
त्या प्रमाणे विश्वरूपाच्या सांध्यांत अनेक ब्रह्मांडे चरखालीं जातांना दिसतात.

या विश्वरूपाच्या एक एक भागावर तूं संपूर्ण विस्तारासह विश्व
पाहा. आणि ब्रह्मांडाचे पलीकडेहि पाहण्याची जर इच्छा असेल,

तरी इथे त्याघिष्योही कसलीही अडचण नाही. माझ्या या
विराट देहामध्ये तुला जे पाहावेसे घाटेल ते आनंदाने पाहशील.

करुणासंपन्न अशा त्या विश्वमूर्तीने असे म्हटले, व अर्जुन आपले रूप
पहात आहे किंवा नाहीं म्हणून पाहू लागले, तरी अर्जुन सत्वंच होता.

एथ तें काइ पां हा उगला । ऐसा कृष्णे येवि पाहिला ।
तंव आर्तिचें लेणे लेइला । तैसा चि आहे ॥ १५३ ॥

न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।
दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥ ८ ॥

पण या तुझ्या चर्मचक्षुंनीं तू मला पाहूं शक्यार नाहींस. म्हणून
मी तुला दिव्यं चक्षु देतो; आणि मग तूं माझी ईश्वरी शक्ति पहा.

मग द्याणे उत्कंठे घोहटु न पडे । आझूऱ्ह खुखाचि सोय न संपडे ।
परि दाखिले तें फुडे । नाकले चि येया ॥ १५४ ॥

ऐसे बोलौनि देवो हांसिले । कां गा देखणेयां द्याणितले ।
आहीं विश्वरूप तरि दाखिले । परि नेदखसि तूं ॥ १५५ ॥

यया घोला एरे विचक्षणे । द्याणितले हां जी तें कवणासि उणे ।
तुर्हीं बकाकरवि चांदिणे । चरौं पाहां ॥ १५६ ॥

हां हो उटूनियां आरिसा । आंधलेया पुढे दाखउं वैसा ।
ना बहिरासि हषीकेशा । गाणे केउते ॥ १५७ ॥

मकरंदकणाचा चारा । घालूं जातां दर्दुरा ।
चायां धाडा मग सारंगधरा । कोपा कवणां ॥ १५८ ॥

जें अर्तिंद्रिय द्याणौनि व्यवस्थले । केवळ ज्ञाने दिष्टिचेया भागा
फीटले । ते तुर्हीं चर्मचक्षूपुढा । सूदले । मग कैसेनि देखो ॥ १५९ ॥

परि तें तुपचें उणे न घोलवें । मीं चि साहें तें बरवें ।

एथ आथि द्याणितले देवे । मानूं बापा ॥ १६० ॥

साच चि विश्वरूप आहीं दावावें । तरि आधिं देखावेया सामर्थ्य
देयावें । परि तुज घोबांता हिं प्रेमभावें । धस्याल गेलें ॥ १६१ ॥

तेव्हां हा कां स्वस्थ बसला म्हणून ते जों पाहूं लागले, तेव्हां तो
इच्छेचा अलंकार घालून तसाच उत्कंठित असलेला आढळला.

न, तु, माम्, शक्यसे, द्रष्टुम्, अनेन, एव, स्वचक्षुषा,
दिव्यम्, ददामि, ते चक्षुः, पश्य, मे योगम्, ऐश्वरम्

मग श्रीकृष्ण म्हणाले, "याची उत्कंठा अजून ओसरली नाहीं,
मीं याला विश्वरूप दाखिले, पण याला तें आकलन झालेंच नाहीं.

असे म्हणून देव हंसले, आणि अर्जुनाला म्हणाले, खूप पाहणारा आहेस !
आहीं तुझ्या इच्छेप्रमाणे विश्वरूप दाखिले असतां तूं तर पाहतच नाहीस ?

हे देवांचे भाषण ऐकून तो चतूर अर्जुन म्हणाला, अहो देवा ! हा उणेपणा दोष कोणाकडे
आहे ? तुम्ही बगळ्याला चांदणे प्राशन करायला लावीत आहात, असेच ना ?

अहो हषीकेशा ! तुम्ही आरसा स्वच्छ करून तो आंधळ्याला दाखिविण्याची
खटपट करीत आहां, किंवा हे श्रीकृष्ण, आपण बहिर्यापुढे गाणे सुरू केले आहे.

हे शार्द्दिंगधरा, आपण जाणूनबुजून पुष्पपरागाचा चारा बेडकास घालून वायां
घालवितां ! मग, हे नारायणा, दुसऱ्यावर उगाच राग कां म्हणून करावा ?

जें विश्वरूप इंद्रियाने दिसण्याजोंगे नाही, जें केवळ ज्ञानदृष्टीसाठींच राखून
ठेवले आहे, असे शास्त्राचे म्हणणे आहे. तर मी तें कसे पाहूं शकेन, तें सांगा पाहूं ?

परंतु तुपचें उणे काढून तुम्हाला दोष घावा हें योग्य नाहीं. मी स्वस्थ बसावें
हेच वरे. तेव्हा श्रीकृष्ण म्हणाला, होय बाबा ! तुझे म्हणणे मला मान्य आहे.

खरेंच आहे, जर आहीं तुला विश्वरूप दाखवायचे. तर तुला प्रथम तें पाहण्याचे
सामर्थ्य घावयास पाहिजे होतें. पण प्रेमभराने घोलत असतां विस्मरण झाले खरें !

काइ जालें न व्हातां भूमि पेरिजे । तरि तो वेळु किर स्थिकिलेयां
जाइजे । आतां माझें निज देखिजे । ते दृष्टि देघो ॥ १६२ ॥

मग तेया दृष्टी पांडवा । आमचा ऐश्वर्ययोगु आघवा ।
देखौनियां अनुभवा । माझिवडा करीं ॥ १६३ ॥

ऐसें वेदांतवेद्यें । सकललोकआद्यें ।
बोलिले आराध्यें । जगाचेनि ॥ ६४ ॥

संजय उवाच-

एवमुक्त्वा ततो राजन्महायोगेश्वरो हरिः ।
दर्शयामास पार्थस्य परमं रूपमैश्वरम् ॥ ९ ॥

संजय म्हणाला, हे राजा, महायोगेश्वरसंपन्न भगवान् श्रीकृष्णाने
असे बालून, त्यानंतर आपले ऐश्वर्ययुक्त, श्रेष्ठ रूप दाखवता झाला.

पैं कौरवकुलक्रक्तवर्ती । मज हा चि विस्मो पुढुतीं पुढुतीं ।
जें श्रियेहूनि त्रिजगतीं । यदैव असे कवण ॥ १६५ ॥

ना तरि खुणेंचे वनावेयालागि । श्रुतीवांचूनि दावा पां जगीं ।
ना तरि सेवकपण आंगीं । शेषाचां असे ॥ १६६ ॥

हां हो याचेनि हिं सोसें । सीणाति आठे पाहार योगिये जैसे ।
अनुसरले गरुडा ऐसें । कोण्हीं आहे ॥ १६७ ॥

परि तें आघवें चि एकीकडे ठेले । सांपें कृष्णसुखा एकंदरें जाले ।
जियें देउनि कां जन्मले । पांडव हे ॥ १६८ ॥

परि पांचां हिं आंतु अर्जुना । कृष्ण सवियां चि जाला अधीना ।
कामिकु जैसा अंगना । आपैता कीजे ॥ १६९ ॥

पठविले पांखिरु ऐसे न बोले । यापरीं ऋडामृग हि संदें न चले ।
कैसे दैवां एथ सुरवाडले । तें जाणवेना ॥ १७० ॥

जमिनीची पूर्वतयारी न करता बी पेरले तर तो वेळ व सारेच काही फूटकट
जाते. आता माझें स्वतःचे स्वरूप पाहण्यास समर्थ असणारी दृष्टि तुला देतों.

मग अर्जुना, त्या दृष्टीच्या साह्याने आनचा विश्व
व्यापक ऐश्वर्ययोग याला अनुभवामध्ये साठवून ठेव.

जो वेदांनीच जाणण्यास योग्य व सकळ लोकांचा आदिपुरुष, व जो
सर्व जगाला पूजनीय, असा जो श्रीकृष्ण परमात्मा, तो या प्रमाणे बोलला.

एवम्, उक्त्वा, ततः, राजन्, महायोगेश्वरः, हरिः,
दर्शयामास, पार्थाय, परमम्, रूपम्, ऐश्वरम्

संजय म्हणाला, हे कौरव कुलांतील सार्वभौम राजा, मला वारंवार हेंच
नवल घाटते आहे, या त्रिभुवनांत लक्ष्मीहून अकिं भाग्याची कोण आहे घरे ?

आत्मस्वरूपाची खूण पटण्याजोगे वेदांवांचून दुसरे कांहीं तरी साधन आहे
काय ? अथवा एकनिष्ठ सेवकपण जर पाहिले, तर तें शेषांगीं दाटलेले.

अहो महाराज, ज्या परमात्म्याच्या प्राप्तीच्या इच्छेने योगी आठही प्रहर शिणत
नाहींत काय ? व गरुडासारखा देवास आपल्याला वाहून घेतलेला कोण आहे ?

परंतु तें सर्व एका बाजुला राहिले. ज्या दिवशीं पांडव जन्मास आले, त्या
दिवसापासून नारायणाच्या सुखाला एकवट करणारे नवीन स्थल उदयास आले आहे.

परंतु पांचहि पांडवांमध्ये कृष्ण अर्जुनाच्या असा काही अधीन झाला
जसें एखाद्या विषयासक्त पुरुषाला झीं आपल्या अधीन करते.

पठविलेला पोपटही बोलणार नाहीं, करमणुकीकरितां पाळलेला पशूहि
हुक्मांत राहत नाहीं, अर्जुनाला कैसे दैव अनुकूल झाले तें नकळे !

आजि परब्रह्म हैं सावळे । भोगवेया सदैवाचे डोळे ।
कां वाचेने हान लळे । पाळित कैसे ॥ १७१ ॥

हा कोपे तरि निवांतु साहे । हा रुसे तरि बुझावितु जाये ।
नवल पींये लागले आहे । पार्थाचे कृष्णां ॥ १७२ ॥

येहऱ्यिं विषो जीणौनि जन्मले । जे शुकदेवादिक दादुले ।
ते विषो चि वाणिते जाले । भाट येयाचे ॥ १७३ ॥

हा योगियांचे यमाधिधन । किं होउनि ठेला पार्थाधीन ।
ययालागि विस्मो माझे मन । करितसे राया ॥ १७४ ॥

तेविं चि संजयो द्वाणे काइसा । विस्मो एथ कौरवेशा ।
कृष्णे स्वीकरिजे तेया आपैसा । भाग्यउदो होए ॥ १७५ ॥

मग द्वाणे देवांचा रावो । आतां पार्था तुज ते दृष्टि देयो ।
जिया विश्वरूपाचा ठावो । देखर्यां तूं ॥ १७६ ॥

ऐसं श्रीमुखोनि अक्षरे । निगति ना जंव एकसरे ।
तंव अविद्येचे आंधारे । निगौनि गेले ॥ १७७ ॥

मग दिव्य चक्षु प्रकटला । तैं ज्ञानदृष्टी पाटा फूटला ।
यापरीं दाखविता जाला । ऐश्वर्य आपुले ॥ १७८ ॥

हे अवतार जे सकल । ते जिये समुद्रिचे कां कल्होळ ।
विश्व हैं मृगजळ । जेयां रश्मीतव दीसे ॥ १७९ ॥

जिये अनादि भूमिके नीटे । चराचर हैं चित्र उमटे ।
तेणे आपणपे वैकुंठे । दाखिले तेया ॥ १८० ॥

मागां बालपणे एणे श्रीपती । जे वेळु एक खादली माती ।
ते कोपौनिया हाती । यशोदा धरिला ॥ १८१ ॥

आज पूर्णब्रह्म जे श्रीकृष्ण परमात्मा त्यांचे ऐश्वर्य भोगण्यास अर्जुनाचे डोळे भाग्यवान आहेत म्हणूनच त्याचा प्रत्यक शब्द श्रीकृष्ण कसे झेलीत आहेत; अर्जुन रागावला, तर देव ते खुशाल सहन करितात, अर्जुन रुसला, तर देव त्याची समजूत घालतात. असे कांही अर्जुनाचे विलक्षण वेड भगवंताला लागले आहे. संपूर्ण विषयवासना जिंकून जन्माला आले, असे शुकासारखे योगीश्रेष्ठ, तेही केवळ भगवंताच्या विषयविलासांचे वर्णन करीत करीत यांचे स्तुतिपाठक बनले. राजा, श्रीकृष्ण परमात्मा योग्यांच्या समाधीचे आधिदैवत, तो अर्जुनाच्या अगदी अधीन झाला आहे, राजा धृतराष्ट्रा, माझे मन विस्मयसागरांत बुडाले आहे. पुनः संजय आपणच म्हणतो, हे कौरवांच्या स्वामी धृतराष्ट्र ! यांत नवल तरी कसले ? श्रीकृष्णांनी ज्याचा स्वीकार केला त्याचा असाच भाग्योदय होतो. म्हणून ते देवाधिदेव पार्थाला म्हणाले कीं, मी तुला दिव्य दृष्टि देतों, ज्या दृष्टीने तूं संपूर्ण विश्वरूप पाहशील, श्रीकृष्णांच्या मुखांतून हीं अक्षरे निघालीं नाहीत तोंच एकदम कीं अचानक अविद्येचा अंधार दूर सरूं लागला. मग त्याचे ठायीं दिव्य चक्षु प्रगटला. त्याची ज्ञानदृष्टि पल्हीवित झाली. अशा रीतीने श्रीकृष्णांनी अर्जुनाला आपले विश्वरूपयोगाचे वैभव दाखविले. भगवंतचे सर्व संपूर्ण अवतार ज्या विश्वरूप समुद्राच्या लाटा आहेत, ज्याच्या किरणांच्या योगाने या विश्वरूप मृगजळाचा आभास उत्पन्न होतो, ज्या योग्य व अनादि भूमिकेवर हैं स्थावरजंगमाचे चित्र उमटते, ते आपले विश्वरूप वैकुंठाधिपति नारायणांनी अर्जुनाला दाखविले. मागें एकदा बालपणीं जेव्हां श्रीकृष्णांनी मातीं खाली होती, तेळ्हां रागेजून यशोदेने त्याच्या दंडास धरिले.

मग भेण भेण जैसें । मुखींचा झाडा देयावेयाचेनि मीसें ।
चौदा ही भुवने अवकाशे । दाखिलीं तियें ॥ १८२ ॥

नां तरि मधुवनीं ध्रुवासि केले । जैसें कपोल शंके सितले ।
आणि वेदांचिये ही मती ठेले । तें लागला बोलें ॥ १८३ ॥

तैसा अनुग्रहो पैं राया । श्रीहरी केला धनंजया ।
आतां कवणीकडे माया । ऐसी भाष नेणे तो ॥ १८४ ॥

एकस्यरे ऐश्वर्यतेजे पाहले । तेया चमत्कारातघ एकार्णव जाले ।
चित्त समर्जीं बुडाले । विस्मयाचां ॥ १८५ ॥

जैसा आब्रह्मपूर्णोदकिं । पच्चे मार्कडेयो एकाएकी ।
तैसा विश्वरूपों कवतिकीं । पार्थु लोळे ॥ १८६ ॥

झणे केवडे गगन एथे होते । तें कवणे नेले पां परैते ।
तियें चराचरे महाभूते । काइ पां जालीं ॥ १८७ ॥

दिशांचे ठाये हारपले । अथोदर्ध्य काइ नेणों जाले ।
चेङ्गलेयां स्वप्न गेले । लोकाकार ॥ १८८ ॥

नाना सूर्यतेजप्रतापे । चंद्रु तारांगण जैसिं लोपे ।
तैसिं गीछिलीं विश्वरूपे । प्रपंचौनि ॥ १८९ ॥

तेकळी मनासि मनपण न स्फुरे । बुद्धियि आपणपे न संवरे ।
इंद्रियांचे रश्म माघारे । हृदयवेहीं भरले ॥ १९० ॥

तेथ तटस्था तटस्थ पडिले । ठकासि ठक मांडले ।
जैसें मोहनास्र घातले । विचारजातां ॥ १९१ ॥

तैसा विस्मितु पाहे कोडे । तंव पुढां चतुर्भुज होते रूपडे ।
तें चि नानारूप चौरीकडे । मांडौनि ठेले ॥ १९२ ॥

भीत भीत "मी माती खाली नाही" हे दाखविण्याकरितां तोंड उघडले
असतां, चौदांही भुवनांचे दर्शन त्यांनी त्या यशोदेल घडविले,
किंवा मधुवनात तपश्चर्या करीत असलेल्या ध्रुवावर कृपा केली व त्याच्या गालाला
शंखाचा स्पर्श केला आणि वेदांच्या बुद्धीला जेथे गती नाही ते तो बोलू लागला !
राजा धृतराष्ट्रा, श्रीकृष्णानें अर्जुनाघर त्या प्रमाणे अनुग्रह केला
आणि आता मायाकृत जगत् त्याची भाषाही तो ओळखीना झाला.
भगवंताचे सारे ऐश्वर्य तेजोमय रूप धारण करून प्रगट झाले आणि अर्जुनाला
त्या वेळीं सर्व चमत्कारमय झाले व त्यांचे चित्त आश्चर्यात निमग्न झाले.
ज्याप्रमाणे ब्रद्वदेवाच्या सत्यलोकापर्यंत तुडुंब भरलेल्या पाण्यांत एकटा
मार्कडेय पोहत होता, तसा विश्वरूपाच्या कौतुकामध्ये जणूं पार्थ लोळू लागला.
अर्जुन म्हणतो तेथें केवडे मोठे आकाश होते, तें आतां कोणी कोठे
नेले समजत नाही तसेच ही स्थावरजंगम महाभूते कोणीकडे गेलीं ?
दिशांचा ठावठिकाण राहिला नाही. आकाश व पाताळ कोणीकडे गले, हें समजेना;
आणि जागे झाल्यावर स्वप्न मावळायें, तसें लोकांचे आकार दिसेना झाले.
अथवा सूर्याच्या तेजाने जसे चंद्र व तारे नाहींतसे होतात,
त्या प्रमाणे ह्या विश्वरूपाने ही सृष्टीची रचना गिळून टाकली.
अर्जुनाच्या मनाचे मनपण सफुरत नक्ते, बुद्धीला आपला तोल
संभाळवेना; आणि इंद्रियांच्या वृत्ति माघारी परतून हृदयांत साठवल्या.
तेव्हा स्तव्यपणाला स्थवृत्ता प्राप्त झाली, आणि एकाग्रतेस
एकाग्रता आली. सर्वच विचारांवर जणूं मोहनास्र घातले गेले.
अशा प्रकारे आश्चर्यात गर्क झालेला अर्जुन कौतुकाने पाहूं लागला, तेव्हा
समोरचे कृष्णाचे चतुर्भुरूप होते तेच अनेक रूपांनी नटून सर्वत्र दिसत होते.

जैसें वरिखाकाळिंचे मेहुडे । कां महाप्रलळिंचे तेज जेहडे ।
तैसें आपणेनिविण कवणीकडे । नेंदी चि उरो ॥ १९३ ॥

अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भूतदर्शनम् ।
अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोदयतायुधम् ॥ २० ॥

त्या विश्वरूपांत अनंत मुखे, अनंत नेत्र, ज्यामध्ये अनेक आश्चर्यकारक देखावे
होते, अनेक दिव्य अस्यलंकारांनी युक्त, अनेक दिव्य आयुधे धारण केलेले,

मग देखे तेथ यैध घटने । जैसिं रमणिकाचीं राजभूवने ।
नाना प्रकटलीं निधाने । लावण्याचीं ॥ १९४ ॥

किं आनंदाचिं घने सांसिनलीं । जैसी सौंदर्या राणीच जोडली ।
तैसिं मनोहरे देखिलीं । हरिक्रके तेणे ॥ १९५ ॥

तेया हि माजि एकके । सवियां चि भयानके ।
काळरत्रीचीं कटके । उठावलीं जैसीं ॥ १९६ ॥

किं तिये मरणासीं चि मुखे जालीं । नां तरि भयाचिं दुर्गे
पानासिलीं । महाकुंडे उघडिलीं । प्रलयानलाचीं ॥ १९७ ॥

तैसिं अद्भुते भयासुरे । तेथ घटने देखिलीं वीरे ।
आणिके हीं साधारणे साकारे । सौम्ये हिं बहुते ॥ १९८ ॥

पैं ज्ञानदृष्टीचेनि अवलोके । परि घटनाचा सेवटु न टके ।
मग लोचन ते कवतिके । लागला पाहो ॥ १९९ ॥

तंव नानावर्णे कमळवने । घिकाशलिं तैसिं अर्जुने ।
डोलां देखिलीं पालिंगणे । आदित्यांचिं जैसिं ॥ २०० ॥

तेथ कृष्णमेघांचिया झांटी- । माझि कल्पांतविजूंचिया फूटी ।
तैसिया वन्हीं पिंगला दीठी । भ्रुवांतरीं ॥ २०१ ॥

जये वर्षाकाळीं चहूं दिशांनीं येणारे मेघ किंवा महाप्रलयाच्या वेळेचे तेज,
हीं पस्यरून जिकडे तिकडे व्यापतात, तये ते विश्वरूपच एकमेव सर्व होते.

अनेक, वक्त्र, नयनम्, अनेक, अद्भूत, दर्शनम्,
अनेक, दिव्य, आभरणम्, दिव्य, अनेक, उद्यत, आयुधम्

मग तेथें त्यांने अनेक मुखे पाहिलीं. तीं मूखे लक्ष्मीकांत श्रीकृष्ण यांच्या
राजमंदिरा राजमंदिरा सारखीं होतीं; किंवा सौंदर्यलक्ष्मीची भांडारेच होती.
किंवा आनंदाची घनेच भरास आलीं ज्याप्रमाणे सौंदर्याला
राज्याधिकार मिळावा, तर्शीं श्रीहरीचीं मनोहर मुखे त्याने पाहिलीं.

त्यांत देखील कित्येक मुखे जणूं काय प्रलयरत्रीच्या
सैन्याने उठाव केला आहे असे भासत होते.

किंवा हीं मृत्युलच तोडे उत्पन्न झालेलीं आहेत, किंवा भीतीचे किल्ले
उभारले आहेत, किंवा प्रलयकालच्या अग्नीची कुंडे उघडीं केलीं जावीं.

याप्रमाणे अद्भूत व भयंकर अशीं तोंडे अर्जुनाने त्या ठिकाणीं पाहिलीं; आणखी
किती एक निरूपम अलंकारांनी अलंकृत केलेली व पुष्कळ सौम्य मुखे पाहिलीं,

त्याच्या ज्ञानदृष्टीच्याही पाहण्याने त्या मुखांचा अंत त्याला लागेनाच.
मग तो सहज कौतुकाने श्रीहरीच्या रूपाचे नेत्र पाहूं लागला.

तेळां जणूं काय अनेक रंगांच्या कमळांचे वाग प्रपुलित झाले आहेत, अशा
सूर्यतेजा प्रमाणे चमकणाऱ्या डोळ्यांच्या पंक्ति अर्जुनाच्या दृष्टीस पडल्या.

काळ्या मेघांच्या गर्दीमध्ये प्रलयकाळची वीज चमकावी, त्याप्रमाणे
भिवयांखालीं अग्नीप्रमाणे पिंगट असे नेत्र चमकत होत.

एकैक एश्यर्य पाहतां । तिये येकी चि रूपिं पांडुसुता ।
दर्शनाची अनेकता । प्रतिस्फाळिली ॥ २०२ ॥

मग म्हणे चरण ते कवणीकडे । केउते मुकुट दोहऱ्डे ।
ऐस्यं घाढविताहे कोडे । चाढा देखावेया ॥ २०३ ॥

तेथ भाग्यनिधी पार्था । कां विफल होईल मनोरथा ।
काइ पिनाकपाणिचां भातां । वायकांडे आथि ॥ २०४ ॥

ना तरि चतुराननाचिये वाचे । आहाति लटकेयां अक्षरांचे सांचे ।
द्व्याणौनि साद्यांतपण अपाराचे । देखिले तेणे ॥ २०५ ॥

जेयाची सोये वेदां न कळे । तेयाचे अवयव एके वेळे ।
अर्जुनाचे दोन्ही डोळे । भोगिते जाले ॥ २०६ ॥

चरणौनि मुगुटवेळीं । देखतु विश्वरूपाची थोरी ।
जें नाना रत्न अलंकारीं । मिरवतसे ॥ २०७ ॥

परब्रह्म आपुलेनि आंगे । लेयाविया आपण चि जाल जियें अनेगे ।
तियें लेणीं मीं सांयें । काइसेयासारिखिं ॥ २०८ ॥

जिये प्रभेचिया झालाला । उजालु चंद्रा आदित्यमंडला ।
जें मजातेजाचा जिवाला । जेणे विश्व प्रकटे ॥ २०९ ॥

तें दिव्यतेजश्रिंगारु । तो कवणाचिये मती होईल गोचरु ।
देव आपणपें लेइला तें घीरु । देखतसे ॥ २१० ॥

मग तो चि विज्ञानाचां डोळां । घाली करपलचां जंघ सरळां ।
तंव तोडिति कल्पांतिचिया ज्याला । तैस्यं शश्वे देखिलीं ॥ २११ ॥

जेयांचेया किरणाचेनि खरेपणे । नक्षत्रांचे होंति फुटाणे ।
तेजें खिरडला वर्न्हि म्हणे । समुद्रिं रिगों ॥ २१२ ॥

अयें एक एक आश्यर्य पाहत असतां अर्जुनाला त्याविश्वरूपांत
अनेक गोष्ठी भरल्या आहेत असें अनुभवास आले.
मग अर्जुन म्हणाला, विश्वरूपाचे पाय कोणीकडे आहेत ? मुकुट कुठे ?
भुजा कुठे ? असे म्हणताना त्याला सगळे विश्वरूप पाहण्याची उत्कंठा लागली.
मग भाग्यवान असा जो पार्थ, त्याचे मनोरेथ विफल होतीलच कसे ? पिनाक
धनुष्य धारण करणाऱ्या शंकराच्या भात्यांत निष्फल होणारे बाण राहतील काय ?
किंवा ब्रह्मदेवाच्या जिभेवर कर्धीं खोटे शब्द ठरतात काय ?
म्हणून अर्जुनाने अमर्याद विश्वाचा आदि अंत पाहिला.
ज्या विश्वरूपाची स्थिती वेदालाहि अगम्य आहे, त्यां विश्वरूपाचीं
सर्व अंगे अर्जुनाच्या दोन्ही डोळ्यांनी एकाच वेळीं पूर्णपणे पाहिलीं.
जें नाना रत्नांच्या अलंकारांनी शोभायमान होतें त्या विश्वरूपाचा
विस्तार अर्जुन पायापासून मुकुटापर्यंत पाहूं लागलां.
परब्रह्माने आपण स्वतः स्वरूप धारण करून आपणच अनेक अलंकाररूप
झाला होता. ते अलंकार कशासारखे आहेत म्हणून मी सांगू ?
ज्याच्या प्रभेच्या कांतीने चंद्रमंडल यांना तेज प्राप्त झाले आहे व जी
प्रभा महातेजाचे जीवन, तें तेज म्हणजेच हा विश्वरूपाचा शृंगार होय.
याचे ज्ञान कोणाच्या बुडीला होईल घरे ? देवाने आपणच अलंकार
रूप होऊन ते आलंकार घातले आहेत, असें अर्जुन पहात होता.
मग ज्ञानदृष्टीं जेव्हां अर्जुन त्या विश्वरूपाचे हाताचे सरळ पंजे पाहूं लागला, तों जणूं
काय कल्पांतीच्या ज्यालाच निस्तट आहेत अशीं शश्वे झालकतांना त्याला दिसलीं.
यांच्या किरणांच्या प्रखरपणाने नक्षत्रांचे फुटाणे होत होते एवढे ते प्रखर होते त्या
तेजापुढे अग्निही दिपून जाऊन शांत होण्यासाठीं समुद्रांत बुडी देऊं म्हणतो.

काळकूटकल्लोळीं कवळिले । नाना महा अविद्यांचे दांग उमटले ।
तैसे अपार कर देखिले । उघतायुधीं ॥ २१३ ॥

दिव्यमात्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम् ।
सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम् ॥ ११ ॥

भगवंताने दिव्यमाळा व दिव्यवस्त्र धारण केले आहे, दिव्यगंधाची उटी लावली आहे, सर्व आश्चर्यानी
युक्त, अनंत आणि सर्वतोमुख व दिव्य स्वरूप असलेल्या परमेश्वराला अर्जुनाने पाहिले.

किं भेणे तेथौनि काढिली दीठी । मग कंठमुगुट पांतसे किरीटी ।
तंव सुरतरुचिया शृष्टी । जेयापासौनि जालिया ॥ २१४ ॥

जिये महासिद्धीचीं मूळपीठे । सीणली कमळा जेथ वावटे ।
तिये कुसुमे अतिचोखटे । तुरंबिलीं देखिलीं ॥ २१५ ॥

मुकुटांवरि स्तवक । ठांडे ठांडे पूजावंध अनेक ।
कंठिं रुळताति अलौलिक । माळांदंड ॥ २१६ ॥

स्वर्गे सूर्यतेज वेढिले । जैसे पन्हरेनि मेरुते मढिले ।
तैसे ते वरि गाढिले । पीतांवर झळके ॥ २१७ ॥

श्रीमहादेवो कपुरुं उटिला । कां कैलासु पारजे डवरिला ।
नाना क्षीरध्वि पांगुरविला । क्षीरोदके ॥ २१८ ॥

कां तरि चंद्रमेयाची घडी उकलली । मग गगनाकरवि बूळी
घेवविली । तैसी चंदनपिंजरी देखिली । सर्वांगीं तेणे ॥ २१९ ॥

जेणे प्रकाशा कांति चढे । ब्रह्मानंदाचा दाघु मोडे ।
जें ब्रह्माचेनि जीवन सौरभ्ये जोडे । वेधवतिये ॥ २२० ॥

जेयांचे निर्लेपु अनुलेपन करी । जे निर्लेपु ही सर्वांगिं धरी ।
तेया सुगंधाची थोरी । कवण पां वानी ॥ २२१ ॥

मग जणूं काय काळकूट विषाच्या लाटाच उसळव्या आहेत, अथवा प्रलयकाळच्या
विजेचे आरण्यच प्रकट झाले आहे, तसे शस्त्रे उगारलेले अपार हात त्याने पाहिले.

दिव्य, मात्य, अम्बर, धरम्, दिव्य, गन्ध, अनुलेपनम्,
सर्व, आश्चर्यमयम्, देवम्, अनन्तम्, विश्वतोमुखम्

भयाने अर्जुनाने तेथून आपली दृष्टि फिरवून त्या रूपाचे कंठ आणि
मुकुट पांहू लागला, तो ज्यांपासून कल्पतरुंची सृष्टि निर्माण झाली,
महासिद्धीचे अधिष्ठान जी लक्ष्मी ती शिणली असतां जेथे विश्रांति घेते,
अशी जीं अत्यंत स्वच्छ व सुदंर फुले त्याने धारण केलेली दिसलीं.

मुकुटावर फुलांचे घोंस होते; मस्तकावर ठिकठिकाणीं अनेक प्रकारच्या
पुजा बांधल्या होत्या, गळ्यांत अलौकिक माळांचे भार रुळताहेत.

स्वर्गाने जसे सूर्यांचे तेज परिधान करावे, किंवा जसे मेरुपर्वताला
सोन्याने मढवावे, तसा कमरेखालीं पीतांवर झळकत होता.

धवलवर्ण महादेवाला कापराची उटी लावावी, किंवा कैलास पर्वत
पाच्याने लिंपाचा, अथवा क्षीरसमुद्राला जसे क्षीरोदकाचे पंघरूण घालवे;

ज्या प्रमाणे चंद्राची घडी उचलून, मग त्याचे पांघरूण आकाशाकडून
घेववावे, तशी चंदनाची पातळ उटी प्रभूच्या सर्वांगाला लावलेली दिसली,

ज्या सुगंधाने आत्मस्वरूपाच्या तेजाला विशेष तजेला चढतो, ब्रह्मानंदाचा
उकाडा उणावतो, व ज्याच्या सुवासाने पृथ्वीला अस्तित्व प्राप्त होतें;

निर्लेप असें परब्रह्माची त्याचा सर्वांगास लेप करतें, आणि अनंग मदनसुद्धां जो
आपल्या सर्व अंगाला चोपडतो त्या चंदनाच्या सुगंधाची थोरवी कोण वर्णन करील ?

ऐसी एकैक श्रिंगारशोभा । पाहातां अर्जुनु जांतये क्षोभा ।
तेविं चि देवो बैसला कीं उभा । शयानु हैं नेणे ॥ २२२ ॥

बाहिरि दीठि उघडूनि पाहे । तंव आधवें मूर्तिमय देखतु आहे ।
आणि न पाहों द्वौनौनि उगा चि राहे । तरि आंतु ही तेसें चि ॥ २२३ ॥

विशाळ रूप समोर देखे । तेया भेण पाठिमोरा जंव ठाके ।
तंव तिकडे ही श्रीमुखे । कर चरण तैसे चि ॥ २२४ ॥

आहो पांतां किर प्रतिभाये । येथ नवल सांधो पां कांड असे ।
परि न पांतां हि दीसे । चोज आळका ॥ २२५ ॥

कैसें अनुग्रहाचें करणे । पार्थाचें पाहणे आणि न पाहणे ।
तेया ही सकट नारायणे । व्यापूनि घातले ॥ २२६ ॥

द्वौनौनि आश्चर्याचां पुरीं एकीं । पडिला ठायें ठाघ थडी टाकी ।
तंव चमत्काराचां अणिकिं । महार्णविं पडे ॥ २२७ ॥

ऐसा अर्जुनु असाधारणे । आपुलेया दर्शनाचेनि विदाणे ।
कवळौनि घेतला तेणे । अनंतरूपे ॥ २२८ ॥

तो विश्वतोमुख ख्यभावें । आणि तें चि दाखवेया पांडवें ।
प्रार्थिल आतां आधवें । होउनि ठेला ॥ २२९ ॥

आणि दीपें कां सूर्ये प्रकटे । अथवा निमुटिलेयां देखावें कुंठे ।
तैसी दीठि नक्के जे वैकुंठे । दीधली आहे ॥ २३० ॥

द्वौनौनि किरीटीसि दोहिं परीं । देखावें पडतसे अवधारीं ।
हें संजयो हस्तिनापुरीं । सांघतसे राया ॥ २३१ ॥

द्वाणे किंवहुना अवधारिले । पार्थे विश्वरूप देखिले ।
नाना आभरणीं भरले । विश्वतोमुख ॥ २३२ ॥

याप्रमाणे एक एक अलंकाराची शोभा पाहून अर्जुन भांवावला, कीं त्याला
देव उभे आहेत, बसले आहेत, कीं निजले आहेत हे त्यास समजेना.
दृष्टि उघडून तो बाहेर पाहूं जाई, तेव्हा त्याला सर्व मूर्तिमय दिसूं लागले, मग
आतां मी कांहीं पाहणार म्हणून त्याने डोले मिटून घेतले तरी, आंतही तसेच.
अर्जुन आपल्यासमोर अगणित मुखे पाहत होता. त्यांच्या भयाने पाठीमागें
जों पाहू लागला, तेव्हां तिकडेहि विश्वरूपाचीं मुखे, हात, पाय, हे तसेच होते,
अहो ! दृष्टीने पाहात असतांना सर्वत्र विश्वरूपाचा भास्य होतो
यांत नवल कसले ? परंतु डाले मिटल्यावर तें दिसतें हें नवल ऐका.
प्रभुच्या कृपेची करणी कशी आहे ती पहा कीं, अर्जुनाचें पाहाणे
आणि न पाहाणे, या दोन्ही किया नारायणानें पूर्णपणे व्यापून टाकल्या;
म्हणून एका आश्चर्यरूपी परांत पडलेला अर्जुन, कसबसा तीराला लागतो आहे,
तो आणखी दुसऱ्या चमत्काराच्या मोठ्या समुद्रांत ता पडे. (विजय गुप्ते)
अशा प्रकारे त्या अनंतरूपी नारायणांनी आपल्या असामान्य
रूप दर्शनाची लीला दाखवून, अर्जुनाला संपूर्ण व्यापून टाकले,
भगवान श्रीकृष्ण ख्यभावतःच सर्वव्यापी व सर्वतोमुख आहे आणि तशांत अर्जुनाने
विश्वरूप देखवा, म्हणून प्रार्थिले, म्हणून अतां तो सर्व विश्वरूपाने बनुन राहिला.
अर्जुनाला श्रीकृष्णांनीं जी दिव्य दृष्टि दिली होती, ती दिव्याच्या अथवा सूर्याच्या
प्रकाशाने प्रकट होईल, किंवा मिटली असतां पाहणेच बंद व्हावें अशांतली नव्हती.
म्हणून अर्जुनास डोले उघडे ठेवून किया झाकून अशा दोन्ही प्रकारांने तें विश्वरूप
पाहावेच लागले. असे हस्तिनापुरांत संजयाने धृतरास्ट राजास सांगितले,
संजय म्हणतो, किंवहुना नाना अलंकाराने अलंकृत झालेले
सर्व बाजूंनीं मुखे आहेत, असे विश्वरूप पार्थाने पाहिले.

दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता ।
यदि भाः सदृशी सा स्याद्ग्रास्यस्तस्य महात्मनः ॥ १२ ॥

आकाशात हजारो सूर्य एकदम उगचले असता जो प्रकाश पडेल,
तोही त्या विश्वरूप परमात्म्याच्या प्रकाशाइतका कदाचित हाईल

तिये अंगप्रभेचा हेवा । नवलावो काइसेयासारिखा सांघावा ।
कल्पांतिं येकु चि मेळावा । द्वादशादित्यांचा ॥ २३३ ॥

तैसे ते दिवि सूर्य सहस्रवेळीं । जरि उदैजते कां येकिं अवसरि ।
तरि तेया तेजाची थोरी । उपमूं येंती ॥ २३४ ॥

आघवेयां विजूंचा मेळावा कीजे । आणि प्रलयग्रीषीची सर्व सांधणी
सांधिजे । तेविं चि देशकु ही मेळविजे । महातेजाचा ॥ २३५ ॥

तर्हीं तिये अंगप्रभेचेनि पाडें । हें तेजादि पैं थोडें ।
आणिक तेया ऐसे चोखडें । आन नाहिं ॥ २३६ ॥

ऐसे माहात्मेयां हरिचे साहाज । फांकत असे सर्वांगिचे तेज ।
तें मुनिकृपा जी मज । वृष्ट जालें ॥ २३७ ॥

तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ।
अपश्यद्वेवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा ॥ १३ ॥

अर्जुनाने त्यावेळी अनेक प्रकारांत विभागलेले संपूर्ण जग देवाधिदेव
भगवान श्रीकृष्णांच्या त्या शरीरात एकत्रित असलेले नपाहिले.

आणि तिये विश्वरूपिं येकिकडे । जग आघवें आपुलेनि पवाडें ।
जैसे समुद्रामाझि बुडडे । साने दीसति ॥ २३८ ॥

कां आकाशीं गंधर्वनगर । भूतलिं पिपीलिका घांधले घर ।
नातरि मेहरवरि सपूर । परमाणू बैयले ॥ २३९ ॥

दिवि, सूर्यसहस्रस्य, भवेत्, युगपत्, उत्थिता,
यदि, भाः, सदृशी, सा, स्यात्, भासः, तस्य, महात्मनः

महाराजा धृतराष्ट्रा ! विश्वरूपाच्या आंगचे तेज कशासारखे होते
म्हणून सांगूं ? प्रलयकाळी बारा सूर्याचा जो एकच मिळाफ होतो,
तस्ये सहस्रावधि सूर्य एकाच वेळेला उदय पावले, तरी त्यांच्यानेहीं त्या
तेजांच्या थोरवीची देखील विश्वरूपाच्या तेजाला उपमा देता येणार नाही.
सर्व विजा एकत्र करून व प्रलयकाळाच्या अग्नीचीं सर्व साहित्ये
जमघून गोळा केलीं, व त्यांत महातेजांचे दशकही जरी मिळविले,
ते तेज विश्वरूपाच्या अंगप्रभेशीं कांही थोडीशी वरोवरी करूं शकेल;
आणि तो तेजसमूह या विश्वरूप तेजासारखा पवित्र अस्यार नाहीं.
असे त्या महात्म्या श्रीहरीच्या सर्वांगीचे तेज सहजच चहूं दिशा फांकते
आहे. ते श्रीव्यासांच्या कृपेमुळे मल दिसूं शकले, !असे संजय म्हणाला.

तत्र, एकस्थम्, जगत्, कृत्स्नम्, प्रविभक्तम्, अनेकधा,
अपश्यत्, देवदेवश्य, शरिरे, पाण्डवः, तदा

आणखी, त्या विश्वरूपावर यर्व जग एका बाजूस दिसत होतें.
ज्याप्रमाणे समुद्राच्या पाण्यावर निरनिराळे बुडबुडे वृष्टीस पडतात.
आकाशांत गंधर्वनगर दिसावें किंवा धरित्रीवर मुंग्यांनीं वारुळे
निर्मार्यींत, किंवा मेरुपर्वतावर परमाणू पडलेले असावेत,

विश्व आघवें चि तियापरिं । तेया देवचक्रवर्तीं शरीरीं ।

अर्जुनु तिये अवसरीं । देखता जाला ॥ २४० ॥

ततः य विस्मयाविष्टो हष्टरोमा धनञ्जयः ।
प्रणम्य शिरसा देवं कृताञ्जलिरभाषत ॥ १४ ॥

त्यामुळे अर्जुन अत्यंत आश्चर्यचकित झाला व त्याच्या अंगावर रोमांच उभे राहिले,
आणि मस्तक खालीं करून त्याने देवाला नमस्कार केलाव हात जोडून म्हणाला,

तेथ एक विश्व एक आपण । ऐसे अल्पमाळू होते दूजेपण ।

तें आटौनि गेले अंतर्ष्करण । विराले सहसा ॥ २४१ ॥

आंतु महानंदा चेडैरे जाले । बाहीरि गात्रांचे बळ हारपोनि गेले ।
आपाद पां गुंतले । पुलकांचाळे ॥ २४२ ॥

बारिषियेचिये प्रथमदशे । चोहळलेया शैलाचे सर्वांग जैसे ।
विरुद्धे कोवळां अंकुरीं तैसे । रोमांच आले ॥ २४३ ॥

सितला चंद्रकरीं । जैसा सोमकांतु पाल्हाळू धरी ।
तैसिया स्वेदकणिका शरीरीं । दाटती असर्ति ॥ २४४ ॥

माझि सांपडलेनि अलिउळे । जळावरि कळिका जेवि आंदोळे ।
तेवि श्वायोर्मीचेनि बळे । कांपतसे ॥ २४५ ॥

कर्पूरकदळिचीं गर्भपूटे । उकलति कर्पुराचेनि कोंधाटे ।
पुलिका गळति तेवि थेंबटे । नेत्रौनि पडति ॥ २४६ ॥

ऐसा सात्विका आठां हिं भावां । परस्परे वर्ततस्ये हेवा ।
तेथ ब्रह्मानंदाची जीवा । राणीच फावली ॥ २४७ ॥

उदैलेनि सुधाकरे । जैसा भरला चि समुद्र भरे ।
तैसा वेळवेळां उर्मीभारे । उचंबळतस्ये ॥ २४८ ॥

त्याप्रमाणे त्या वेळीं त्या देवाधिदेव श्रीकृष्णाच्या
शरीरावर अर्जुन संपूर्ण जगदाभास्य पाहतां झाला.

ततः, सः, विस्मयाविष्टः, हष्टरोमा, धनञ्जयः,
प्रणम्य, शिरसा, देवम्, कृताञ्जलीः, अभाषत

त्यावेळीं, विश्व हें एक निराळे, आणि मी हा एक निराळा, असे थोडेसे
द्वैत होते, तेंहि नाहीसे झाले. व अर्जुनाचे मनही सहज विरून गेले.

अंतर्यामीं ब्रह्मानंद जागृत होऊन बाहेरील अवयव ठिले पडले,
आणि मस्तका पासून पायापर्यंत सर्व शरीरावर रोमांच उभे राहिले.

पावसाळाच्या आरंभीं पर्वताच्या अंगावरून पाणी वाहून गेल्यावर, पर्वतांचे
सर्व भाग कोमल तृणांकुरांनी आच्छादतात, तसे त्याच्या शरीरावर रोमांच आले.

सोमकांतमण्याशीं चंद्राच्या किरणांचा स्पर्श झाला असतां, चंद्रकांत
मण्यास पाझार फुटतो, त्या प्रमाणे त्याच्या देहावर स्वेदविंदू दाटले.

कमळाची कळी तीत भ्रमर अडकला की पाण्यावर दोलायमान होते तसा
त्याप्रमाणे अंतर्यामींच्या सुखाच्या लहरीने अर्जुनाचे शरीर बाहेर कांपू लागले;

कापूर दाटल्यावर ज्याप्रमाणे कापूरकेळीचीं सोपटे उकललीं जाऊन, कापराच्या
कणिका गळू लागतात, त्या प्रमाणे त्याच्या डोळ्यांतून आनंदाश्रु गळत होते.

याप्रमाणे अष्टसात्त्विक भावांची एकमेकांत चढाओढ
लागून, अर्जुनाच्या जीवाला ब्रह्मानंदाचे राज्य प्राप्त झाले.

चंद्रोदय झालां असतां, जसा भरलेलाच समुद्र पुनः उचंबळू
लागतो, तसा अर्जुन आनंदाच्या लहरींनी उचंबळून आला.

तैसा तेया सुखानुभवापाठिं । केला द्वैताचा सांभाळु दीठी ।
मग उस्यौनि किरिटी । घास पाहिली ॥ २४९ ॥

तेथ वैसला होंता जेया सवा । तेया चि कडे मस्तक खालचिले
देवा । जोडुनु करसंपुटु बरवां । उतरीं घोले ॥ २५० ॥

अर्जुन उवाच-

पश्यमि देवांस्तव देव देहे सर्वांस्तथा भूतविशेषद्वयान् ।
ब्रह्माणमीशं कमलायनस्थं ऋषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ॥ १५ ॥

अर्जुन म्हणतो, देवा ! मी आपल्या दिव्य देहात संपूर्ण देवांना तसेच अनेक भूतांच्या समुदायांना, आसनावर
कमलाच्या विराजमान झालेत्या ब्रह्मदेवाला, शंकराला, सर्व ऋसींना तसेच दिव्य सर्पाना पाहत आहे.

मग द्वाणे जय जय स्वामी । नवल कृपा केली तुर्हीं ।
जें विश्वरूप आहीं । प्राकृते देखों ॥ २५१ ॥

परि साच भले केले स्वामियां । मज परितोखु जाला गा सांवियां ।
जो देखिलासि मियां । इये शृष्टीसि आशो ॥ २५२ ॥

देवा मंदराचलाचेनि आंगलगे । ठांडे ठांडे स्वापदांचे थोगे ।
तैसिं तूळां देहीं अनेगे । देखतसे भुवने ॥ २५३ ॥

आहो आकाशाचिये खोले । दीसति ग्रहगणाचिं कुळे ।
कां महावृक्षांवर आंघिसाळे । पक्षजारींचीं ॥ २५४ ॥

तियापरीं श्रीहरी । तूळां विश्वात्मके इये शरीरीं ।
स्वर्ग देखतसे अवधारीं । सुरगणेसिं ॥ २५५ ॥

प्रभू महाभूतांचे पंचक । एथ देखतसे मीं अनेक ।
वीत असे भूतग्रामक । भूतशृष्टीचे ॥ २५६ ॥

जी सत्यलेकु तुजमाजि आहे । देखिल चतुराननु हा नोहे ।
आणि एक जंव पाहे । तंव कविलासु एथ आहे ॥ २५७ ॥

त्याचप्रमाणे, ब्रह्मानंदसुखाच्या मागोमाग देव मी असे द्वैत कायम
राहिल्यामुळे अर्जुनाने दीर्घ श्वसोच्छ्वास योडून श्रीकर्कणाकडे पाहिले.
आपण ज्या बाजूकडे तोंड करून बसला होता, त्याच दिशेकडे मस्तक लवून
देवाला नमस्कार केला व दोन्ही हात जोडून देवाशीं प्रमाने घोलू लागला.

पश्यामि, देवान्, तव, देव, देहे, सर्वान्, तथा, भूतविशेषज्ञान्,
ब्रह्माणम्, इशाम्, कमलायनस्थम्, ऋषीन्, च, सर्वान्, उरगान्, च, दिव्यान्

अर्जुन म्हणतो देवा ! तुमचा जयजयकार असो. आम्ही सामान्य असूनहि
हें विश्व रूप पाहण्यास समर्थ झाले, ही तुमची आम्हांवर अद्भुत कृपा !

भगवन, आपण ही गोष्ट फार चांगली केली, तूं ह्या सर्व सृष्टीला आश्रय
आहेय असे पाहिले आणि मला किती संतोष झाला, म्हणून सांगू ?

देवा ! ज्याप्रमाणे मंदार पर्वताचे अंगावर श्वापदांचे कळप असावे, तसे
चौदाही भुवनांचे अनेक संघ तुमच्या शरीराला लटकलेले दिसत आहेत.

अहो, आकाशावर ज्याप्रमाणे ग्रहांचे समुदाय दिसतात,
किंवा विस्तीर्ण वृक्षावर अनेक पक्षांची घरटीं असावीत;

त्याप्रमाणे श्रीहरी, तुमच्या या विश्वरूपी शरीरावर
देवसमूहांस्यह मी स्वर्ग पाहत आहे, तें तूं ऐकून ठेव,

महाराज, आपल्या स्वरूपाच्या ठिकाणीं पंच महाभूतांच्या अनेक पंचकड्या मी
पाहत आहे. आणि या जीवसृष्टींतील अनेक प्राण्यांचे समुदायही मला दिसतात.

तसाच या तुमच्या शरीरावर सत्यलेकही आहे, आणि हा चतुर्मुख ब्रह्मदेव
नक्हे का ? या दुसऱ्या बाजूलां पाहावें, तो कैलासही नजरेस येतो.

श्रीमहादेव भवानि ऐसीं । तूळां देखतसे एकीं अंशीं ।
आणि तूतें गा रिखीकेशी । तुजमाजि देखें ॥ २५८ ॥

पैं कश्यपादि क्रष्णिकुळे । यें तूळां स्वरूपीं सकले ।
देखत असें पाताळे । पन्नगेसिं ॥ २५९ ॥

किंबहुना कैवल्यपती । तूळेया अवयवा एकाचिये भिंती ।
इयें चतुर्दश भुवनें तिये असती । आश्राइलीं जाणै ॥ २६० ॥

आणि तेथिचे जे जे लोक । ते चित्ररचना अनेक ।
ऐसें देखतसे अलौकिक । गांभीर्य तूळे ॥ २६१ ॥

अनेकबाहूदरघक्रनेत्रं पश्यामि त्यां सर्वतोऽनन्तरूपम् ।
नान्तं न मध्यं न पुनस्तवादिं पश्यामि विश्वेश्वरं विश्वरूपम् ॥ १६ ॥

हे संपूर्ण विश्वाचे स्वामी, मी आपल्याला अनेक बाहू, पोटे, तोंडे आणि डोळे असलेले, व अनंत
रूपानीं सर्व ठिकाणीं भरलेला असा पाहत आहे. पण तुमचा आदि, मध्य व अंत मला दिसत नाही.

यां दिव्यचक्षुंचेनि पैसें । चौहींकडे जंव पाहांत असे ।
तंव दोर्दीं जैसें । आकाश कॉमैलें ॥ २६२ ॥

तैसें एक निरंतर । देखतसे तूळे कर ।
करीत आघवे चि व्यापार । येकी काळीं ॥ २६३ ॥

मग महासुखाचेनि पैसारें । उरलीं ब्रह्मकटाहाचिं भांडारें ।
तैसिं देखतसे अपारें । उदरें तूळीं ॥ २६४ ॥

जी सहस्रशीर्षयाचे डाखले । कोडिवरि होताति येके वेळे ।
कां परब्रह्म चि चदनफले । मोडौनि आले ॥ २६५ ॥

तैसिं चक्रे जेहुतीं तेतीं । तूळीं देखतसे विश्वरूपी ।
आणि तेया चि परी नेत्रपंक्ति । अनेका सैघ ॥ २६६ ॥

पार्वतीसह श्रीशंकर हे तुमच्या शरीरावर एका भागावर दिसत आहेत.
आणि हे श्रीकृष्णा, तुला देखील तुझ्या या विश्वरूपामध्ये मी पाहत आहे.
त्याचप्रमाणे काश्यपादि संपूर्ण क्रृष्णीं कुळे, हे सर्व तुझ्या स्वरूपांत
दृष्टीस पडतात. सर्पासह पाताळाही तुमच्या विश्वरूपावर दिसत आहे.

फार काय, हे त्रैलोक्यपते, तुझ्या एक एक अवयवरूप
भिंतीचे ठिकाणी चवदा भुवनांचीं चित्रे उमटलेलीं दिसतात.

आणि त्या भुवनांतील जे जे लोक तेही त्यां चित्रांत दिसत
आहेत, या प्रमाणे तुझी अलौकिक गंभीरता दृष्टीस पडत आहे.

अनेक बाहू, उदर, चक्रनेत्रम्, पश्यामि, त्याम्, सर्वतः, अनन्तरूपम्,
न, अन्तम्, न, मध्यम्, न, पुनः, तव, आदिम्, पश्यामि, विश्वेश्वर, विश्वरूप
हे संपूर्ण विश्वाचे स्वामी, मी आपल्याला अनेक बाहू, पोटे, तोंडे आणि डोळे असलेले, व अनंत
रूपानीं सर्व ठिकाणीं भरलेला असा पाहत आहे. पण तुमचा आदि, मध्य व अंत मला दिसत नाही.

या दिव्य दृष्टीच्या साक्षातें जों मी चहूंकडे बघतों, तों तुझ्या बळकट
भूजाच्या रूपाने आकाशाला जणू कोंब फुटले असावेत, तसें भासतें आहे.
त्याप्रमाणे, देवा, तुमच्या हातांनीं एकाच वेळीं
सर्व व्यापार निरंतर करीत आहेत, असे मी पाहतों.

आणि महाशून्याच्या या पसाच्यामध्ये जणू ब्रह्मकटाहाचीं भांडारे
उघडलीं तशींच तुमचीं अगाध खोलीचीं उदरे मला भासतात.

तुमच्या हजार मस्तकांचीं कोट्यावधि मुखे जणू एकाच क्षणीं
निर्माण झालीं आहेत, अथवा परब्रह्म या विश्वरूपी फलांनी भरून आले,
हे विश्वरूपा देवा, मी जिकडे तिकडे तुझीं मुखे पाहत आहे
त्याच प्रमाणे तुझ्या या असंख्य नेत्रपंक्ती मी पाहांत आहें.

हे असो स्वर्गपाताळ । कां भूमि दिशा अंतराळ ।
हे विवक्षा ठेली सकळ । मूर्तिमय देखतस्ये ॥ २६७ ॥

तुवांचिण कोणहीकडे । परमाणु हिं एतुला कोडे ।
अवकाशु पाहांत असे परि न संपडे । व्यापिले ऐसे तुवां ॥ २६८ ॥

इये नाना अपरिमिते । सांटविलीं होतीं महाभूते ।
तेतुला ही पवाडु तुवां अनंते । कोंदला देखै ॥ २६९ ॥

ऐसा कावणी ठाउनि तूं आलासि । येथ बैठा कां उभा आहासि ।
आणि तूं कवणाचां पोटीं होतासि । तूझे ठाण केवढे ॥ २७० ॥

तूझे रूप अवयव कैसे । तुज पैलीकडे काइ असे ।
तूं काइसेयावरि आहासि ऐसे । जंव पंहिले मिया ॥ २७१ ॥

तंव देवा तूं चि । जाल असासि आघवें चि ।
तूं कोणहाचा ही न्हवसि । अनादिसिद्धु ॥ २७२ ॥

तूं उभा ना बैठा । दीर्घु ना खुजटा ।
तुज तवीवरि वैकुंठा । तूं चि आहासि ॥ २७३ ॥

तूं रूपे आपणपेयां आपणपेयां चि ऐसा । देवा तूं चि तूझी
चयसा । पाठि पोट परेशा । तूझे चि तूं ॥ २७४ ॥

किंबहूना आतां । तुज तूं चि अनंता ।
हे पुढुतीं पुढुतीं पाहातां । देखिले मियां ॥ २७५ ॥

परि तूझेया रूपांतु । जी उणीच एकि असे देखतु ।
जें आदि मध्य अंतु । यें तीन्हीं नाहिं ॥ २७६ ॥

येहांचिं गिवसलेयां आघवां चि ठांडे । परि सोय नेदखें चि केहीं ।
द्वाणौनि त्रिशुद्धी हे नाहिं । तीन्हीं एथ ॥ २७७ ॥

इतकेच नाहीं, तर स्वर्ग, पाताळ, जमीन, दिशा, आकाश, इत्यादि सर्व
येथे भेदांची बोली येथे खुटून, सर्वच विश्वरूपाने भरलेले मी पाहत आहे.
तूं नाहीस अशी परमाणु इतकी सूक्ष्म तरी पोकळी कोठे आहे काय,
म्हणून पाहात आहें, आणि सापडत नाहीं असे तूं सर्व व्यापले आहेय.
नानाप्रकारच्या अपरिति नहाभूतांनी जे सर्व जग व्यापिले होते, तितकाहि
विस्तार, अनंता एका तुझ्यानेच भरलेला आहे असे मी पहात आहे.
असा तु विश्वव्यापक कोणत्या ठिकाणाहून आलासि ? तूं बसलेला आहेय की
उभा आहेय. तूं कोणत्या मायेच्या उदरीं होतासि, तुझी आकृती तरी केवढी.
तुझे रूप व वय कस्ये आहे ? तुझ्या पलीकडे काय आहे ? आणि
तूं कशावर बसलेला आहेय ते सर्व मी चौकसपणे पाहू लागले,
तेळ्हा मला असे दिसले की सर्व काही एकमेव अस्तित्वच आहे. कीं तुझे ठाणे
तूंच आहेय, तूं कुणाचा नाहीस; तर तूं अनादि व स्वतःसिद्ध असाच आहेय.
तूं उभा नाहीस किंवा बसला नाहीस. तूं मोठा नाहीस;
अथवा ठेंगणा नाहीस. तुझ्या खालीं व तुझ्या वर तूंच आहेय.
तूं रूपाने आपल्यासारखाच आहेय. व तुमचे वयही
तुमच्या सारखेंच आहे. तुझी पाठ आणि पोट तूंच आहेय.
फार तर काय ? हे अनंता, मी जों आणखी पाहू लागले, तुमचे
सर्व तुम्हीच आहां, मी वारंवार विचार केल्यावर हेच मला कळले.
पण या विश्वरूपांत एकच मला उणीच दिसत आहे, इथे
तीन गोष्टी नाहीत. त्याला आदि, मध्य व अंत हीं दोन्ही नाहीत.
खरें मळलें तर, तुझ्या विश्वरूपी मी हे सर्व ठिकाणीं शोधले, परंतु मला
पत्ता लागला नाही; म्हणून हे तीनही गुण इथें नाहीत, हे त्रिवार सत्य !

एवं आदिमध्यान्तरहिता । विश्वेश्वर अपरिमिता ।
तूं देखिलासि जी तत्वता । विश्वरूपा ॥ २७८ ॥

तुज महामूर्तिचां आंगी । उमटलिया मूर्ती अनेगी ।
लेइलासि वाणेपरिची आंगी । ऐसा आवडतु आहासि ॥ २७९ ॥

हों काज महोदधी तूं देवा । जालासि तरंगमूर्ती हेलावा ।
किं तूं वृक्षु येकु वरवा । मूर्तिफळीं फललासि ॥ २८० ॥

जी भूतल भूरुहिं मांडलें । जैयें नक्त्रीं गगन गूढलें ।
तैयें मूर्तिमय भरलें । तूऱ्यें देखतसें रूप ॥ २८१ ॥

जी येकैकाचां आंगप्रांतीं । हों जाय पुरतसे त्रिजगती ।
एवडिया तूऱ्यां आंगीं मूर्ती । रोमा जालिया ॥ २८२ ॥

ऐसा पवाडु मांडौनि विश्वाचा । तूं कोणु पां एथ कैचा ।
ऐसें पाहें तंव आमचा । सारथी तो तूं ॥ २८३ ॥

तरि मज पांतां मुकुंदा । तूं ऐसा चि व्यापकु सर्वदा ।
मग भक्तानुग्रहें तेयां मुग्धां । रूपांते धरिसि ॥ २८४ ॥

कैयें चौं भुजांचे सावळें । पंहातां घोल्हावति मन डोळे ।
खेंव देऊं जाइजे तरि आकळे । दों चि भुजीं ॥ २८५ ॥

ऐसा कोडिसवाणा तूं बापा । होंसि पैं विश्वरूपा ।
किं आमचेया दीठी स्वल्पा । जें तुतेयां धाकुटें देखों ॥ २८६ ॥

तरि आतां दीठिचा विटालु गेला । तुवां साहाजे दिव्यज्ञानीं सौरसु
केला । द्वैणौनि महिमा देखता जालां । रूपांचा तूऱ्या ॥ २८७ ॥

परि मकरतोंडामागिलीकडे । होंतासि तो तूं चि येवडे ।
रूप जालासि हें फुडे । घोलखिलें मियां ॥ २८८ ॥

हे आदिमध्यान्तरहिता ! हे अपरिमिता जगदीशा,
या प्रमाणे तूं खरोखर आहेय, हे मी पाहिले,
तूं जो विश्वरूप, त्या तुड्या शरीरावर अनेक निरनिराव्या मूर्ति उमटल्या आहेत.
म्हणून नाना प्रकारचीं वर्खे अंगावर तूं धारण केरलीं आहेय असें घाटते.
किंवा देवा ! असेहि घाटते की तूं महारामूद्र असून, या मूर्तिरूपी तरंगानी तूं हेलावत
आहेय. किंवा तूं एक चांगला वृक्ष असून मूर्तिरूपी फलानीं फलभरास आला आहेय.
हे प्रभो, जसें भुतमात्रांनी भरलेले पृथ्वीतल दिसावे, किंवा आंकाश जसें नक्त्रांनी
व्यापलेले आहे, त्या प्रमाणे तुड्यें विश्वरूप मूर्तीने भरलेले मी पाहत आहे.
एकेका मूर्तीच्या अंगावर हें त्रैलोक्य निर्माण होतें आणि लय पावते
आहे, त्या एवढाल्याही मूर्ति तुमच्यादेहांवर रोमाप्रमाणे दियत आहेत.
असा हा विश्वरूपाचा विस्तार मांडून राहिलेला तूं कोण आणि कुठलां
आहेय, विचार करून पाहिले, तर तूं माझा सारथीही दिसतो आहेय.
तरी, मुकुंदा, मला घाटते, कीं तूं सर्वदा सर्वकाळ असाच व्यापक आहेय,
पण भक्तावर कृपा करण्याकरितां तूं सुंदर सगुण अवतार घेतोस.
अहाहा ! तें चार बाहूचे सावळें ख्यरूप पाहिल्यावरोवर मन व डोळें
शांत होतात, आलिंगन देऊं जावें, तर तें दोनच बाहूमध्ये सामावतें.
हे विश्वरूपा, तूं भक्तावर कौतुकाने कृपा करून असे सुंदर रूप घेतोस, परंतु
आमच्याच दृष्टि मलिन आहेत, कीं तुड्या सगुण मूर्तीला सामान्य यमजून घागतात.
तर आतां तो दृष्टीचा दोष दूर झाला, तूं मला दिव्य चक्षूनीं युक्त केलेस,
म्हणून दृष्टीचा दोष नाहीसा होऊन यथार्थ रूपानें तुड्यें माहात्म्य मला पाहतां आले.
पण रथाच्या मकरावर जुघांच्या मागल्या बाजूला जे तुम्ही घसला होतां,
त्या तुम्ही एवढे विश्वरूप धारण केले आहे एवढे मीं पक्के ओळखले.

किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्तम् ।
पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समन्नादीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥ १७ ॥

मी आपल्याला मुकुट घातलेले, गदा व चक्र धारण केलेले, सर्व बाजूंनी प्रकाशमान तेजाचा समूह असे, प्रज्ञलित अग्नी व सूर्य यांच्याप्रमाणे तेजाने युक्त, पाहण्यास अतिशय कठीण आणि सर्व दृष्टींनी अमर्याद असे पाहात आहे.

नोहे तो चि हा शिरीं । मुकुटु लेइलासि हरी ।
पणु आतां चि तेज आणि थोरी । नवल किरु बहुवे ॥ २८९ ॥

तें चि हें घरिली हातीं । चक्र परिजितेया आइती ।
संवरितासि विश्वमूर्ती । ते न मोडे खुण ॥ २९० ॥

एरिकडे ते चि हे न्हवे गदा । आणि तलिली दोन्ही भुजा निरायुधा ।
वागरे संसारवेया गोविंदा । संवसारिलिया ॥ २९१ ॥

आणि तेणे चि वेगे सहसा । माझेया मनोरथासरिसा ।
जालासि विश्वरूप विश्वेशा । द्व्याणौनि जाणे ॥ २९२ ॥

परि काइसे बापा हें चोज । विस्मो करावेया मज ।
चित्त होउनि जात निर्बूज । आश्चर्यपणे ॥ २९३ ॥

एथ आथि कां नाहिं । ऐसे विवर नैये पाहिं ।
नवल अंगप्रभेची नवलाई । कोंदली यैघ ॥ २९४ ॥

एथ अग्निची दीठि करपत । सूर्य कोडि एक हारपत ।
एसणे तीव्रपण अदृत । तेजाचे येया ॥ २९५ ॥

हों काज प्रकाशाचां महार्णवीं । बुडौनि गेली सृष्टि आघवी ।
किं युगांतविद्यूचां पालवीं । झांकोळले गगन ॥ २९६ ॥

नाना संहारतेजाचिया ज्याला । तोडूनि मांचु बांधला अंतराला ।
आतां दिव्यज्ञानाचां हिं डोळां । पाहावे ना ॥ २९७ ॥

किरीटिनम्, गदिनम्, चक्रिणम्, च, तेजोराशिम्, सर्वतः, दीप्तिमन्तम्, पश्यामि त्वाम्, दुर्निरीक्ष्यम्, समन्नात, दीप्तानलार्कद्युतिम्, अप्रमेयम्

हे श्रीहरी, तुम्ही जो डोक्याचर मुकुट धारण केला होता, तो तुमचा नेहमींचाच आहे, पण त्याची आतांची प्रभा आणि विशालता कांहीं घिलक्षण आहे, हें विश्वमूर्ति देवा, तेंच हें चक्र वरच्या हातांत चक्र परजनतो आहेस, ती खूण नाहीशी झाली नाही.

हे गोविंदा ! दुसऱ्या हातात तीच गदा नव्हे काय ? खालचे दोन हात निःशब्द असून घोड्यांचे लगाम उचलण्याकरितां पुढे सरसावत आहेत.

आणि याच अवेशाने मी आपली इच्छा प्रदर्शित केल्यावरोहर, तुम्ही एकदम, अहो विश्वनाथा, विश्वरूप झालां, हें मला समजून चुकले आहे.

परंतु देवा, व्या तुमच्या रूपाचे आश्चर्य मानण्याचीही माझी योग्यता नाही; आणि मला आश्चर्य करण्यापुरतीहि योग्यता राहिली नही, हें विश्वरूप येथे आहे किंवा नाही, असा विचार करण्यासही अवकाश नाहीं. या अंगप्रभेची नवाळी कशी सर्कत्र भरली आहे, पहा.

या रूपाच्या तेजाची अशी अलौकिक तीव्रता आहे की, की याने अग्नीचीही दृष्टि करपून जाते व सूर्यांनी काजव्याप्रमाणे दिपून जातो !

जणुं काय, या महातेजाच्या महासमुद्रांत सर्व सृष्टि बुडून गेली आहे ! किंवा कल्पान्तसमर्योंच्या विजांच्या वस्त्रांनी सर्व आकाश झांकून टाकले आहे.

अथवा प्रलयकाळच्या तेजाच्या ज्यालांनी आकाश व्यापिले आहे ! आतां हें तेज दिव्य ज्ञानाच्या डोळ्यांही पाहावेना झाले आहे.

उजाळु अधिका अधिकु बहुवसु । धडाडितु असे अतिदासु ।
पडतु दिव्यचक्षूंसि त्रासु । निहालितां ॥ २९८ ॥

नातरि महातेजाचा भडाडु । होतां काळाग्निरुद्राचां ठांडं गूढु ।
तो तृतीय नेत्राचा मदु । फूटला जैसा ॥ २९९ ॥

तैसें पसरलेनि प्रकाशें । पांचवनेया ज्याळांचे वळसे ।
पडतां ब्रह्मकटाह कोळिसे । होंत दीसति ॥ ३०० ॥

ऐसा अद्भुत तेजोराशि । जन्मा नवलु मियां देखिलासि ।
नेणवे व्याप्ति जी कैसी । पार तूळें ॥ ३०१ ॥

त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।
त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ॥ १८ ॥

आपणच जाणण्याजोगे परब्रह्म परमात्मा आहात. आपणच या जगाचे परम आधार आहात. आपणच
अनादी धर्माचे रक्षक आहात आणि आपणच अविनाशी सनातन पुरुष आहात, असे मला वाटते.

देवा तूं अक्षर । आउठाविये मात्रेसि पर ।
श्रृती जेयाचें घर । गिवसिती आहाति ॥ ३०२ ॥

जें आकाराचें आयतन । जें विश्वनिक्षेपैकनिधान ।
तें अव्यक्त तूं गहन । अविनाश जी ॥ ३०३ ॥

तूं धर्माचा वोलावा । अनादिसिद्धु तूं नीच नवा ।
मीं जाणे सततीसावां । पुरुषु विशेषु फुडा ॥ ३०४ ॥

अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्यमनन्तवाहुं शशियूर्यनेत्रम् ।
पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्रं स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तम् ॥ १९ ॥

आपण आदी, मध्य आणि अंत नसलेले, अनंत सामथर्याने युक्त, अनंत बाहू असलेले, चंद्र सूर्य हे ज्यांचे नेत्र आहेत,
पेटलेल्या अग्नीसारखे ज्यांचे मुख आहे आणि आपल्या तेजाने या जगाला तापविणारे, असे आहात, असे मला दियते.

अधिकाधिक पुष्कल प्रकाश अतिदाह करणारा असा पेटत
आहे, या दिव्य दृष्टीलाही त्याकडे पाहातां कष्ट होताहेत.

असे वाटते की महाप्रलयांतील महातेजाचा भडका, जो काळाग्निनामक रुद्राच्या
ठिकाणीं गुप्त होता, त्या प्रलयरुद्राची जणूं कलीच उमटली आहे असे भासतें;
तशा त्या सर्वत्र पसरलेल्या तेजाने संपूर्ण पांचही अग्नीच्या
ज्याळांचे वेढे पडल्यामुळे ब्रह्मकटाहाचे धगधगीत निखारे होताहेत.

अशा प्रकरच्या अपूर्व तेजाची जणूं काय राशीच, असा अत्यंत आश्चर्यकारक, मी
तुला जन्मा पासून आजच मी पाहिले. या तुळ्या व्याप्तीला व कान्तील मर्यादाच नाही.

त्वम्, अक्षरम्, परमम्, वेदितव्यम्, त्वम्, विश्वस्य, परम, निधानम्,
त्वम्, अव्ययः, शाश्वतधर्मगोप्ता, सनातनः, त्वम्, पुरुषः, मतः, मे

देवा, तूळी परब्रह्म आहात, तूळी ३०काराच्या साडेतीन मात्रांच्याही पलीकडे
आहात !व तुमचें स्थान श्रुति शोधीत असतांही त्यांस सापडत नाहीं.

तूं यर्व आकारांचा आश्रय आहेय ज्यांत यर्व विश्व यांठविलें
जातें, नाश न पावणारे असे अविनाशी व अपार स्थान तूंच आहेस.

तूं धर्माचे जीवन असून. तूं मूळचाच सिद्ध आहेय व नित्य नवा आहेय व
क्षत्तीस तत्त्वांपलीकडचें सदतिसावें तत्त्व, असा जो पुरुषविशेष, तो तूं आहेय.

अनादि, मध्य, अन्तम्, अनन्त, वीर्यम्, अनन्त, बाहुम्, शशि, सूर्य, नेत्रम्,
पश्यामि, त्वाम्, दीप्त, हुताशवक्रम्, स्वतेजसा, विश्वम्, इदम्, तपन्तम्

तूं आदिमध्यरहितु । ख्यसामर्थ्ये तूं अनंतु ।
विश्वबाहु अपरिमितु । विश्वचरणु ॥ ३०५ ॥

पैं चंद्रचंडाशु डोळां । दावितासि कोपप्रसादलीळा ।
एका रुससि गोपाला । एके पालिसि भूतें ॥ ३०६ ॥

जी एवंविधु तूतें । मीं देखतसें हें निरुतें ।
पेटलें प्रलयाग्निचें उजितें । तैसें चक्र हें तूझें ॥ ३०७ ॥

निहेटले पर्वत । कवलूनि ज्वालाचे उभड ऊठित ।
तैसे चाटित दाढ दांत । जीभ लळे ॥ ३०८ ॥

इये घरनिचिया उवा । आणि सर्वांगकांतिचिया प्रभा ।
विश्व तातलें अतिक्षोभा । जांत असे ॥ ३०९ ॥

द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः ।
दृष्ट्वाद्गुतं रूपमुग्रं तवेदं लोकन्ययं प्रव्यथितं महात्मन् ॥ २० ॥

हे महात्मन्, आकाश आणि पृथ्वी यांमधील हें अंतर आणि सर्व दिशा आपण एकट्यानेच व्यापून
टाकल्या आहेत. आपले अलौकिक आणि भयंकर रूप पाहून तिन्ही लोकल अत्यंत भयभीत झाले आहेत.

जें कां घौर्लोकपाताळ । पृथिवी हान अंतराळ ।
अथवा दिशा विदिशा समाकुळ । दिशाचक्र ॥ ३१० ॥

हें अघवें चि तुवां एके । भरलें देखतुसें कवतुकें ।
परि गगन हीं सकट भयानके । आल्पयिजे जेवि ॥ ३११ ॥

नातरि अद्भुतरस्याचां कलोळीं । जाली चौदा भुवनासि काडियाली ।
तैसें आश्र्य्य हें कलीं । कैसेनि मीं ॥ ३१२ ॥

जी नाघरे व्याप्ति असाधारण । न साहे तेजाचें उग्रपण ।
सुख दूर गेलें परि प्राण । विपंये धरी जग ॥ ३१३ ॥

तू आदि, मध्य, व अंत यांविरहित आहेय, ख्यतःच्या सामर्थ्यानें तूं अनंत आहेय. तूं विश्वबाहू, तूं अपरिमेय. आणि तुझे चरणही सर्वत्र आहेत. आणि चंद्र सूर्य या तुझ्या कोपाच्या व कृपेच्या लीला दाखवीत आहेय तुम्ही तमोरूप डोळ्यानें एकाला शमन करतां तर कोणावर कृपाहष्टीची पाखर करीत आहां. याप्रमाणेच खरोखर मी तुला पाहत आंहे. पेटलेल्या प्रलयाच्या अग्नीचें तेज जसें असावें, असें तुझें मुख आहे. वणव्यानें चोहांकडून पर्वत पेटला, म्हणजे जसा ज्वालांचा भडका उडतो त्याप्रमाणें दांत व दाढा चाटीत जीभ तोंडात सारखी फिरत आहे. या तुझ्या मुखातील ज्वालांच्या उष्णतेने आणि सर्व शरीराच्या तेजाच्या प्रकाशानें यारे विश्व अतिशय क्षुब्ध झाले आहे.

द्यावापृथिव्योः, इदम्, अन्तरम्, हि, व्याप्तम्, त्वया, एकेन, दिशः, च, सर्वाः, दृष्ट्वा, अद्भुतम्, रूपम्, उग्रम्, तव, इदम्, लोकन्ययम्, प्रव्यथितम्, महात्मन्

कारण स्वर्ग, पाताळ, पृथ्वी आणि अंतराळ व दशादिशा भरून टाकल्या आहेय, सर्व दिशांचे चक्र म्हणजे जे क्षितीज तेथेही तूच व्यापून आहेय. हें अघवेंच तूं सहजच व्यापून टाकलें आहेय. असें कौतुकानें मी पाहत आहें; आकाशालाही एखाद्या भयानक अस्तित्वाने बुडवून टाकावे असा तू सर्व व्यापून आहेय. अथवा ज्या प्रमाणे अद्भुत रसाच्या लाटांनीं चौदाहि भुवनांना घेठा पडावा, मग अशा प्रकारे हें अद्भुत दर्शन माझ्या बुद्धीला कसें बरे आकळितां येईल, ही असामान्य व्याप्ति अनावर झाली आहे. तुमच्या रूपाचे तेज सहन करघत नाही, जगाचे सुख तर दूर पलालेच, यारे जगच क्येबसे प्राण धारण करून राहीले आहे.

अमी हि त्वां सुरसङ्घाविशन्ति केचिद्गताः प्राञ्जलयो गृणन्ति ।
स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसङ्घाः स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः ॥ २१ ॥

हे देवांचे समूह तुजमधे प्रवेश करीत आहेत. कोणी भयभीत होऊन हात जोडून स्तवन करीत आहेत; व महर्षि आणि सिद्धयांचे समुदाय 'स्वस्ति' अशादी मंगलाशा करून उत्तमोत्तम स्तोत्रे म्हणून तुझी स्तुति करीत आहेत.

देवा देखौनिया तूतें । नेणो कैसे भयासि आले भरितें ।
आतां दुखःकल्पोऽन्न झळबंतें । तीन्हीं भुवनें ॥ ३१४ ॥

यहविं तुज महात्मेयाचें देखणें । तरि भयदुःखा होआवे
मेल्हावणें । परि हें नक्कैल जेणे गुणें । तें जाणवले मज ॥ ३१५ ॥

जंव तुझें रूप नोहे दीठें । तंव जगा संसारिक गोमटें ।
मग आतां देखिलासि तरि विषय-विटें । उपनला त्रासु ॥ ३१६ ॥

तेहिं चि तूतें देखिलेयां साठीं । काइ सहस्रा देवो येर्डल मीठी ।
आणि नेंदीं तरि संकटीं । राहों केवि ॥ ३१७ ॥

द्यौनोनि मागां तंव संवसारु । काढत येतसे अनिवारु ।
आणि पुढां तंव अपारु । नैयेसि घेवों ॥ ३१८ ॥

ऐसा माझारिली सांकडां । सांपडलेयां त्रैलोक्याचा होंतु हुरडा ।
हा वन्हि जी फुडा । चोजवला मज ॥ ३१९ ॥

जैसा आरंबळला आगी । समुद्रासि ये निवावेयालागि ।
तंव पाणियांचां तरंगीं । अधिका भिये ॥ ३२० ॥

तैसें जगासि जी जालें । तूतें देखौनि तळमळीत ठेलें ।
यांमाझि पैल भले । हे ज्ञानियांचे मेलावे ॥ ३२१ ॥

हे तुझेनि चि अंगिकें तेजें । जाळून सकळ कर्माचीं बीजें ।
मिळति तुजआंतु नीजें । सद्गवेसिं ॥ ३२२ ॥

अमी, हि, त्वाम्, सुरसङ्घाः, विशन्ति, केचित्, भीताः, प्राञ्जलयः, गृणन्ति,
स्वस्ति, उक्त्वा, महर्षि, सिद्धङ्घाः, स्तुवन्ति, त्वाम्, स्तुतिभिः, पुष्कलाभिः

देवा ! तुझ्या अशा विश्वरूपाला पाहून भीतीचे भरते कसें आले हें
समजत नाहीं. आतां या दुःखाच्या लोळ्यांत त्रिभुवन बुडून जात आहे.
खरोखर पाहतां, तुज माहात्म्याच्या दर्शनाने भय व दुःख यांची का प्राप्ति व्हावी ?
पण ज्या गुणामुळे या विश्वरूपाचें सुख होत नाही. तें कारण मला जाणवते आहे.
जोपर्यत तुझें रूप दृष्टीस पडलें नाहीं तोपर्यत जगाला संसारसुख गोड वाटते;
आतां तुझें दर्शन झाल्यामुळे विषयांचा वीट येऊन उद्भेद उत्पन्न झाला आहे.
त्याच प्रमाणे तुला पाहित्यावरोवर तुला एकदम तुला प्रमाने मिठी मारतां
येर्डल काय ? बरे. आलिंगन जर न घावे तर या संकटांत कसे राहावे ?
म्हणून तजपास्यून मागें सरावे, तर हा अनिवार संसार मार्ग आडवून
उभा राहतो. आणि समोर तुझे अनिवार स्वरूप आकलन करतां येत नाही.
अशा रीतीने दोन संकटांच्या कचाटींत सांपडून बिचाया त्रैलोक्याचा
भाजून हुरडा होत आहे, असा माझा खरोखर अभिप्राय झाला आहे.
ज्याप्रमाणे अग्नीने होरपळलेला मनुष्य, अंगाची लाही शमविण्याकरितां
समुद्राकडे यावा त्या वेळीं खवळलेल्या पाण्याच्या लाटांनीं जसा तो अधिकव भितो;
त्याप्रमाणे या जगाची स्थिति झाली आहे. तें तुमच्या दर्शनाने नुसते
तळमळत आहेत ! यामध्ये पलीकडे मोठमोठे ज्ञानियांचे मेलावेहि आहेत.
हे, तुमच्या अंगप्रभेने कर्माचीं बीजें जाळून
सद्गाने तुमच्या स्वरूपांत लय पावत आहेत.

आणि ते सवियां चि भयभीर । सर्वस्ये धरूनि तूळी मोहर ।
प्रार्थिताति कर । जोडूनियां ॥ ३२३ ॥

देवा थोरीं मोहार्णवीं पडिलों । विषयगुरुं आंतुडलों ।
स्वर्गसंसाराचां सापडलों । दोहिं आंगि ॥ ३२४ ॥

ऐसे आमचे सोडवणे । तुजवांचौनि काजैल कवणे ।
तुज शरण आलों सर्वप्राणे । द्विणत देवा ॥ ३२५ ॥

आणि महारिखी अथवा सिद्ध । कां विद्याधरस्यमूह विविध ।
हे तुज बोलताति स्वस्तिवाद । करिताति स्तुती ॥ ३२६ ॥

रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या विश्वेऽश्विनौ परुतश्चौष्पपाश्च ।
गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसद्ग्राहा वीक्षन्ते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे ॥ २२ ॥

रुद्र, आदित्य, वसु, साध्य, विश्वदेव, अश्विनीकुमार, मरुदग्ण आणि पितरांचे समुदाय, तसेच
गन्धर्व, यक्ष, आसुर, सिद्ध, सद्ग्राहा, वीक्षन्ते त्वाम्, विस्मिताः, च, एव, सर्वे

हे रुद्रादित्यांचे मेलावे । वसु हान साध्ये विश्वे ।
अश्विनौ देव आघवे । वायु हे जी ॥ ३२७ ॥

अवधारां अग्नि हान गंधर्व । पैल रक्षोगण सर्व ।
जी महेंद्र-मुख्य देव । कां सिद्धादिक ॥ ३२८ ॥

हे आघवे चि अपुलालं लोकीं । सौम्यांगि अवलोकीं ।
महामूर्ति दैविकी । पाहांत अस्यति ॥ ३२९ ॥

ऐसे पाहांत पाहांतां तूते प्रतिक्षणीं । विस्मित होंत अंतर्ष्करणीं ।
करित निजमुगुटीं वोवाळणी । प्रभू तुज ॥ ३३० ॥

तेथ जय जय घोष कलरवे । स्वर्ग गाजताति आघवे ।
ठेवित ललाटांवरि वरवे । करसंपुट ॥ ३३१ ॥

आणखी कांहीं खरोखर भयभीत होऊन व सर्वस्यीं तुझ्याकडे
दृष्टि देऊन, व दोन्ही हात जोडून प्रार्थना करीत आहेत.

हे देवा, आम्ही ज्ञानरूपीं समुद्रात पडलों आहोंत; विषयाच्या जाव्यांत गुंतले
आहोंत व स्वर्ग आणि संसार या दोहोंच्या कचाटींत सांपडलो आहोंत.

अशा आमची मुक्तता तुझ्यावांचुन कोण करील ? म्हणून देवा,
आम्ही सर्व भावाने तुला शरण आलों आहों, असे म्हणताहेत.

आणि इकडे हे महर्षि अथवा सिद्ध आणि अनेक विद्याधरांचे समुदाय
"तुमचे कल्याण होयो" असे म्हणत तुमची स्तुति करीत आहेत.

रुद्रादित्याः, वसवः, ये, च, साध्याः, विश्वे, अश्विनौ, मरुतः च, उष्पपाः, च,
गन्धर्व, यक्ष, आसुर, सिद्ध, सद्ग्राहाः, वीक्षन्ते त्वाम्, विस्मिताः, च, एव, सर्वे

रुद्र व आदित्य यांचे समूह, आठ वसु व साध्य नामक सर्व देव, दोन्ही
अश्विनी कुमार, विश्वदेव आणि वायुदेव, हे सर्व आपल्या वैभवासह;

पहा ! पितर, गंधर्व, पलीकडे असलेले यक्षराक्षसगण,
इंद्र ज्यांमध्ये श्रेष्ठ आहे असे देव आणि सिद्ध आदिकरून,
हे सर्व आपापल्या लोकांतून मोठ्या उत्कंठतेने
तुझ्या या दैवी महामूर्तकिडे पाहत आहेत, हे पहा.

मग, पाहातां पाहातां, अंतरंगांत विस्मयपूर्ण होऊन, आपल्या
शिरावर असलेल्या मुकुटाची तुझ्यावरून ओवाळणी करीत आहेत.

या 'जय जय' घोषाच्या मंजुळ शब्दाने स्वर्गलोक गाजविताहेत,
व हात जोडून आपल्या मस्तकावर ठेवून तुम्हाला नमन करीत आहेत.

तिये विनयदुमांचिये आरवीं । सुरवाडली सात्विकां माधवी ।
द्याणौनि करसंपुष्टपालवी । तूं होतासि फल ॥ ३३२ ॥

जी लेचनभाग्य उदैले । जीवीं सुखाचें सुयाण पाहले ।
जें अगाध तुझें देखिले । विश्वरूप इर्ही ॥ ३३३ ॥

हें लोकव्यापक रूपदें । पाहतां देवां हिं चवक पडे ।
एयाचें सदमुखपण जोडे । भलेतेयाकडौनि ॥ ३३४ ॥

रूपं महते बहुवक्रनेत्रं महाबाहो बहुबाहूरूपादम् ।
बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाहम् ॥ २३ ॥

हे महाबाहो, आपले अनेक तोंडे, अनेक डोळे, अनेक हात, मांड्या व पाय असलेले, अनेक पोटांचे
अनंत दाढांच्या योगे भीषण असलेले रूप पाहून सर्व लोक आणि मी देखील व्यथित झाले आहें.

ऐसें एक चि परि विचित्रे । आणि भयानके तें चि बहुवक्रे ।
बहूलोचन तियें शश्रे । अनंतभुजा ॥ ३३५ ॥

हे अनंत चरण । बहूदरे आणि नानावर्ण ।
कैसें प्रतिवदनीं मातलेपण । आवेशाचे ॥ ३३६ ॥

हों काज महाकल्पाचां अंती । मुखे पसरलीं आहाति जेउततेउतीं ।
आगियलावरि उजितीं । आघुथिलीं जैर्हीं ॥ ३३७ ॥

नातरि संहारत्रिपुरेचि यंत्रे । किं प्रलयभैरवांचि क्षेत्रे ।
नाना युगांतचक्रिं पात्रे । भूतषिचां घोडविलीं ॥ ३३८ ॥

तैसीं जीउतीतिउतीकडे । तुझीं वक्रे जी प्रचंडे ।
उफाडति दरियेमाझि सिंहाडे । तैसे दांत दीसति रागीठ ॥ ३३९ ॥

जैसें काळरात्रिचे आंधारे । उपसतां निगति संहारखेचरे ।
तैसिया घदनीं प्रलयरुधिरे । काटलिया दाढा ॥ ३४० ॥

त्या अत्यंत नप्रतारूप वृक्षाच्या आरण्यांत, अष्टसास्त्विक भावरूपी वसंत
ऋतु अनुकूल झाला, म्हणुन करसंपुटरूपी पालवीला तू फल प्राप्त झाला आहेय.
अहो देव, यांनी तुमचे अगाध विश्वरूप पाहिले, तें डोळ्यांचे
भाग्य उदयाला आले त्यांच्या जिवाला सुखाचा सुकाल झाला.

हे तिन्ही लोकांना व्यापून असणारे तुझें विश्वरूप पाहतांना देवांनाही भीती
उत्पन्न झाली. वाटेल तिकडून यास पाहिले असतां, हा समोर अस्या वाटतो.

रूपम्, महत्, ते, बहुवक्रनेत्रम्, महाबाहो, बहुबाहूरूपादम्,
बहूदरम्, बहुदंष्ट्राकरालम्, दृष्ट्वा, लोकाः, प्रव्यथिताः, तथा, अहम्

याप्रमाणे हे तुझें विश्वरूप एकच पण विचित्र आणि भयानक, याला पुष्कळ तोंडे
व नेत्र आहेत; याला डोळेही असंख्य आणि शश्रे धारण केलेले हाताही अगणित आहेत.

या विश्वरूपाचे ठिकाणी असंख्य उदर, बाहू व चरण असून आणि
नाना प्रकारचे रंग प्रत्येक मुखांत अघेश तरी कसा उसळत आहे, पाहा !

जणुं काय महाकल्पाच्या शेवटीं क्रुद्ध झालेल्या यमाने जशा
कांहीं जिकडे तिकडे प्रलयाग्नीच्या आगट्याच पेटविल्या;
किंवा ती सृष्टि संहार करणाऱ्या शंकराचीं शत्रुच्ये अथवा प्रलय मांडणाऱ्या भैरवांच्या
टोळ्या, किंवा प्राण्यांच्या नाशासाठी युगान्त करणाऱ्या शक्तिदेवाची पात्रेच आहेत,
त्याप्राणे, हे प्रभो, तुमचीं प्रचंड तोंडे जिकडे तिकडे दिसत आहेत.

आणि दरीमध्ये खवललेले सिंह, तसे तुझे उग्र दांत दिसताहेत.
जशीं प्रलयरात्रीच्या अंधकारामध्ये संहार करणारीं पिशाचे
निघतात, तशा या दाढ प्राण्यांच्या हत्येने रक्तरंजित झाल्या आहेत.

हैं असो काळें आवंतिले रण । कां सर्वसंहारे मातले मरण ।
तैये अतिभिंगुळघाणेपण । चदनाचे तूळे ॥ ३४१ ॥

हे बापुडी भूतशृष्टी । मोटके येवि करीं पाहिले दीठी ।
आणि दुखःकालिंदीचां तटीं । झाड होऊनि ठेली ॥ ३४२ ॥

तुज महामृत्युचां सागरीं । आतां हैं त्रैलोक्य आवधारिं ।
शोकदुःखलहरीं । आंदोलत असे ॥ ३४३ ॥

एथ कोपौनि जरि वैकुंठे । ऐसे हान ह्यणिपैल अवचटे ।
जे तुज काइ लोकाचे वाटे । तूं ध्यानीं चि भोर्गीं ॥ ३४४ ॥

तरि लाकांचे किर साधारण । वायां आपण करितसे घोडण ।
केवि सहस्रा ह्यणों प्राण । माझे चि कांपताति ॥ ३४५ ॥

आणि रुद्र जेया वासिपे । मज भेण मृत्यु लपे ।
तो मीं एथ थरथरां कांपे । ऐसे केहिं नाहिं ॥ ३४६ ॥

परि नवल हे महामारि । एया श्विरूपाची परि ।
जे भयासुरपण हरी । आणितसे ॥ ३४७ ॥

नभःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् ।
दृष्ट्वा हि त्यां प्रव्यथितान्तरात्मा धृतिं न विन्दामि शमं च विष्णो ॥ २४ ॥

हे विष्णो, आकाशाला जाऊन भिडलेल्या, तेजस्वी, अनेक रंगानी युक्त, पसरलेली तोंडे व विशाल डोळे
यांनी युक्त अशा तुम्हाला पाहून भयभीत अंतःकरण झालेल्या माझे धैर्य व शांती नाहीशी झाली आहे.

करुनि महाकाळेसि हटतटे । तैसिं तोंडे जालीं रागिठे ।
तीं वाढौनियां धाकुटे । स्वर्ग केले ॥ ३४८ ॥

हैं गगनाचेनि वाढपणे नाकले । त्रिभुवनिचेया ही वारेया न
वेटाले । ययाचिये वाफेचिया आगी जळे । सचराचर हैं ॥ ३४९ ॥

हे असो, काळाने जसें काय युद्धास स्थामंत्रण करावे, किंवा सर्वसंहारांत जीवांचा नाश क्वावा, त्याप्रमाणे तुमच्या मुखामध्ये अत्यंत भयंकरपणा दियतो.

ही गरीब विचारी भूतस्यृष्टि तुम्हीं आपल्या नजरेने किंचित् पाहिली मात्र, आणि ती दुःखरूपी यमुनानदीच्या किनाऱ्यावर झाड बनून राहीले आहे.

तुझ्या या महामृत्युच्या सागरांत, ही त्रैलोक्याच्या जीविताची नौका शोकरूपी वादळाने एकसारखी डोलत आहे.

या माझ्या म्हणण्याचा राग येऊन, भगवंता ! आपण, म्हणाल, कीं लोकांशी तुला काय करायचे आहे ? तूं माझ्या विश्वरूप ध्यानाचे सुख भोग.

पण महाराज, माझ्याच जीवास भीतीने कंप सुटला आहे, असे मी एकदम कसें म्हणूं ? म्हणून मी ही या लोकांच्या काहाणीची ढाल उगाच मध्ये धरली आहे;

ज्या मला सृष्टीचा संहार करणारा रुद्र भितो, व माझ्या भीतीने मृत्यु लपतो, तोच मी या प्रसंगीं थरथर कांपत आहें; असे तूं केले आहेय.

पण याला विश्वरूप हैं जरी नाव आहे, तरी भगवंता ! ही विलक्षण महामारीच आहे कारण हे तुझे भयानक विकट रूप भयंकरपणात भयालासुद्धा मागे टाकते !

नभःस्पृशम्, दीप्तम्, अनेक, वर्णम्, व्यात्त, आननम्, दीप्त, विशाल, नेत्रम्,
दृष्ट्वा, हि, त्याम्, प्रव्यथितः, अन्तः, आत्मा, धृतिम्, न, विन्दामि, शमम्, च, विष्णो

तुम्हीं कित्येक क्रुध मुखें, महाकाळावरोवर ज्यांनीं पैजेने बरोबरीचा सामना बांधला आहे, त्यांनीं आपल्या विस्ताराने आकाश लहान केले आहे.

आकाशाच्या मोठेपणास जी आकळली जात नाहीत व त्रिभुवनाच्या वायानेही ज्यांचे वेष्टण होत नाहीं; त्यांच्या वाफेने अग्निदेखील जळूं शकेल, अशी प्रज्ञलित आहेत.

तेविं चि येकसारिखे नोहे । एथ वर्णाचा वानिभेदु आहे ।
हों काज सावाघो प्रलयीं लाहे । वन्हि याचा ॥ ३५० ॥

जेयाचिये आंगिची दीप्ति एवढी । हें त्रैलैक्य करी राखौंडी ।
किं तेया ही तोडे परि तोंडीं । आणि दांतदाढा ॥ ३५१ ॥

कैसा वारेयासि वायु चळला । समुद्रासि किं महापूरु आला ।
नातरि विखाग्नीसि प्रवर्त्तला । वडवानलु ॥ ३५२ ॥

हल्लाहला आगी पियाले । किं मरणासि मरण पेटले ।
तैसें संहारतेज जाले । घदनीं देखां ॥ ३५३ ॥

परि कोणे मानें विशाळ । जैसे तुटले होये अंतराळ ।
नांतरि आकाशासि कक्षाळ । पाडौनि ठेले ॥ ३५४ ॥

कां काखे सूनि वसुंधरी । जैं हिरण्याक्षु रिगाला विवरीं ।
तैं उघडले हटकेश्वर वेळीं । जेवि पाताळकुहर ॥ ३५५ ॥

तैसा घक्काचा या विकाशु । माझि जीभे वेगळा चि आवेशु ।
विश्व न पुरे द्यौनौनि घासु । न भरी आवडे ॥ ३५६ ॥

आणि पाताळव्याळांचा फुत्कारीं । गरलजाळा लागति अंबरीं ।
तैसी पसरलिये घदनदरी- । माझि जिव्हा दीसे ॥ ३५७ ॥

काढूनि प्रलयविजूंचीं जुंबाडे । मग पंनासिले गगनाचे हुडे ।
तैसे आवाळुवांवरि आंकुडे । दीसति दाढांचे ॥ ३५८ ॥

आणि ललाटपटाचिये खोले । कैसे भयाते भेडविति डोले ।
नातरि महामृत्युंचे उमाले । कडवसां राहिले ॥ ३५९ ॥

ऐसे दाउनियां महाभया भोज । एथ काइ निफजउं पांतासि काज ।
तें नेणों परि भद्र मज । रोकडे आले ॥ ३६० ॥

त्याच प्रमाणे एकस्यारखे एक मुख नसून यांच्यात रंगारंगाचा
भेद आहे. जणूं काय प्रलयकालीं अग्नीला यांचेच साहाय्य मिळते.

ज्याच्या आंगाचे तेज एवढे आहे कीं, तें त्रिभुवनाची राखुंडी करील,
त्यांतहि आणखी तोंडे असून, त्या तोंडात भयंकर दांत दाढां आहेत.

जणूं काय वात्यालाच धनुर्वात व्हावा, कीं समुद्राही महापुरांत सांपडावा,
अथवा घडवानलाला बरोबर घेऊन विषाग्नीने मारण्यासि सिद्ध व्हावें,
किंवा अग्निने हलाहल विष प्राशन केलें किंवा अथवा आश्चर्य हें कीं, मरण जस्ये
मारण्यासि उद्युक्त व्हावें, त्याप्रमाणे या सर्व संहारक तेजाला हें तोंड फुटले आहे !

परंतु तीं मुखे किती मोठी आहेत म्हणून म्हणाल, तर
जणूं अंतराळ तुटन पडल्यावर आकाशाला खिंडार पडावे !

किंवा हिरण्याक्ष राक्षस पृथ्वी कांखेत मारून पाताळांत जावयास
निधाला, पाताळांतील महादेवाने पाताळाचे भगदाड उघडले,
तसा या तोंडाचा विस्तार आहे, आणि अशा तोंडातल्या जिभांचा विलक्षण आवेश आहे.
संपूर्ण विश्व एका दांसापुरतेहि नाही. म्हणुनच हें विश्वरूप याचा घास करीत नाहीं.

आणि पाताळांच्या नागांच्या फूत्कारांतील विषाच्या ज्याला जशा
आकाशांत पसराव्यात, तशा या जिभा मुखरूपी दयांमध्ये दिसत आहेत.

प्रलयकाळच्या विजांचे समुदाय काढून जसे आकाशाचे बुरुज
शृंगारावेत, तसे ओठांच्या बाहेर हे तीक्ष्ण दाढांचे आंकडे दिसताहेत.

आणि कपाळाच्या भागांतील खळज्यांत भयाला भिघविणारे तुझे
डोले, जणूं ते महामृत्युचे लोट भुवयांखालच्या अंधारात दडले आहेत.

असे हे मृत्युंचे कौतुक धारण करून या ठिकाणीं तू कोणता कार्यभाग
साधणार आहेस पण मला मात्र मरणाची भीति उत्पन्न झाली आहे.

देवा विश्वरूप पाहावेयाचे डोहळे । किले तियें पातलों गा प्रतिफळे ।
जी देखिलासि आतां डोळे । निवाले थोर ॥ ३६१ ॥

आहो देह पार्थिव किर जाए । आणि याची काकुळति कोण्हां आहे ।
परि आतां चैतन्य माझें विपायें । घांचे एथ ॥ ३६२ ॥

यऽहं भयातव आंग कांपे । नावेक आगळे तरि मन तापे ।
अथवा बुद्धि वासिपे । अभिमानु विसरिजे ॥ ३६३ ॥

परि येतुलेया वेगळा । जो केवळ आनंदैककळा ।
तेया अंतरात्मेयां निश्चला । सेयारि आली ॥ ३६४ ॥

बापु साक्षात्कारे वेधु । कैस्या देशधडी केला घोधु ।
हा गुरुशिष्यसंबंधु । विपायें नांदे ॥ ३६५ ॥

देवा तूझां इये दर्शनीं । जें वैकल्य उपनले आहे अंतष्करणीं ।
तें संघरावेया गिवसणी । करीतयें धैर्याची ॥ ३६६ ॥

तंव माझेनि नावें धैर्य चि हरपले । किं तेया विश्वरूपदर्शन तेणे
जाले । हें असो परि भले । आंतुडले उपदेशा ॥ ३६७ ॥

जीउ विसंवावेयाचिया चाडा । येद धांवाधांवि करितये बापुडा ।
परि सोये किं कक्षणीकडां । आथि हो कां ॥ ३६८ ॥

ऐसें विश्वरूपाचिया महामारी । तरासिं गेले आहे चराचरीं ।
जी न घोले तरि काये करी । महाविष्णू ॥ ३६९ ॥

दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव कालानलसन्निभानि ।
दिशो न जाने न लाभे च शर्म प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ २५ ॥

दाढांच्या योगानें विकराळ भासणारीं आणि प्रलयकालीन अग्नीप्रमाणे दिसणारीं हीं तुझीं
मुखें पाहून मला दिशाभूल झालीं आहे; हे जगन्निवासा देवाधिदेवा ! मजवर प्रसन्न हो.

अहो देवा, विश्वरूप पाहण्याचे डोहाळे झाले होते, त्याची पूर्ण फलप्राप्ति होऊन,
देवा, तुझे विश्वरूप पाहून माझ्या डोळ्याचें जसे समाधान व्यायला पाहिजे तर्ये झाले.

देवा, शरीर हें मातीचें असून तें नाहींसे झालें असतां त्याची कोण पर्वा करील ?
परंतु माझें चैतन्य हेही कदाचित् राहील कीं नाहीं याचा भरंवसा नाहीं.

भयामुळे खरोखर अंग कांपावयास लागते थोडा बहुत मनालाही ताप
उत्पन्न होत आहे, अथवा बुद्धि दचकते आणि अभिमान विगलित होतो.

पण देह, मन, बुद्धी यांच्याहून निराळा, केवळ आनंदस्वरूप
असा जो अंतरात्मा, त्यालाही शिसारी आली आहे.

देवा, विश्वरूपाचा साक्षात्कार काय सांगावा, माझा सर्व घोध आज पार
गळून गेला ! आतां हा गुरुशिष्यसंबंध तरी कसा टिकणार कोणास ठाऊक !

देवा ! तुझ्या विश्वरूप दर्शनाने माझे अंतःकरण विकल झालेले अंतःकरण सावरून
धरण्याकरितां त्याला धैर्याची गवसणी घालण्याचा मी प्रयत्न करीत आहे.

तों माझें सर्व धैर्यही नाहींसे झालेले आढळत आहे, तशांत हें विश्वरूप
डोळ्यांनी पाहिले, हे असो. परंतु मला उपदेशांत चांगले गुरफटून टाकले !

विश्रांति घेण्याच्या इच्छेने बिचारा जीव धांवाधांव करीत
आहे, पण या विश्वरूपांत तशी सोय कोठेहि प्राप्त होत नाही.

अशा या विश्वरूपाच्या महामारीने चराचराचे जीवित नष्ट
झाले आहे. देवा, हें घोलूं नये, तर स्वरथ तरी कसें राहावे ?

दंष्ट्राकरालानि, च, ते, मुखानि, दृष्ट्वा, एव, कालानल, सन्निभानि,
दिशः, न, जाने, न, लभे, च, शर्म, प्रसीद, देवेश, जगन्निवास

पै अखुंड डोळेयां पुढे । फूटलें जैसें महाभयाचें भांडे ।
तैसिं तूळिं मुखें घितंडे । पसरलिं देखे ॥ ३७० ॥

असो दाढादातांचिया दाटी । न पांगुरचे दोहीं घोंठिं ।
सैव प्रलयशस्त्रांची कांटी । लागली जैसी ॥ ३७१ ॥

जैसें तक्षका विष भरलें । कां काळरानी मुख पसरलें ।
किं अग्न्यस्त्र परजिलें । वज्राग्नी जेवि ॥ ३७२ ॥

तैसिं तूळीं वक्रें प्रचंडे । वरि आवेशु बाहि बोयंडे ।
आले मरणरसाचे लोंडे । आम्हावरि ॥ ३७३ ॥

संहारसमैचा चंडानीलु । आणि महाकल्पांतीं प्रलयानलु ।
यां दोहिं होये जै मेलु । तैं काय एक न जळे ॥ ३७४ ॥

तैसिं संहारे तूळीं मुखें । देखौनि धीरु कें आम्हां पारुखे ।
आतां भुललं दिशा मीं नेदखें । आपण्ये जी ॥ ३७५ ॥

मोटके विश्वरूप डोळा देखिलें । आणि सुख तें हातौनि पडिलें ।
आतां जांपाणीं जांपाणीं आपुले । अस्तोव्यस्त हें ॥ ३७६ ॥

एथ ऐसें करिसी द्वौनौनि जरि जाणें । तरि हो गोठी चि कां
करणें । आतां येकोळ घांचिजे प्राणें । ऐसें जालें ॥ ३७७ ॥

जरि तुं गोसावि माझा अनंता । तरि सुइं घोडण माझेया जीविता ।
सांटविं पासारा मागौता । महामारिचा ये ॥ ३७८ ॥

आइकै सकळ देवांचिये देवते । तूळेनि घैतन्यें गा विश्व वसतें ।
तें विसरलासि हें उपरतें । मांडिले एथ ॥ ३७९ ॥

द्वौनौनि प्रसन्न होइं वेगीं राया । संहारीं आपुली माया ।
काढीं मातें महाभया- । पासौनियां ॥ ३८० ॥

तरी डोळ्यांपुढे जणूं महामृत्युचे भांडेच फुटावें, त्याप्रमाणे
तुमचीं अकाळविक्राळ मोठीं तोंडे पसरलेली दिसतात;
हें असो संपूर्ण प्रलयकालच्या शास्तोंचे दाट कुंपण लागावें, तशी दांत आणि दाढा
गर्दी उडून गेली आहे. त्या मुखाच्या दोन दोन ओठांनी देखील झांकल्या जात नाहीत.

जसें तक्षकाला नवीन विष पाजावें, किंवा अमावस्येची रात्र तिच्यांत
आणखी पिशाचांचा संचार व्हावा, किंवा अग्नीच्या अस्त्राला विजेचे पुट घावें,
त्याप्रमाणे तूळीं हीं प्रचंड व भयंकर मुखें असून त्यांतून आवेश घाहेर उचंबळत आहे,
आणि या आवेशाच्या रूपानें आमच्यावर मरणाचे लोंडेच येत आहेत, असे भासतें.
जेव्हा विश्वसंहार करणारा प्रचंड वारा आणि महाकल्पांताच्या वेळेचा प्रलयाग्नी,
या दोघांची मिळणी होते, तेव्हा त्याच्या योगानें कोणती घस्तु बरें जळणार नाहीं ?

तशीं तूळीं संहारक मुखें पाहून आमचे धैर्य तर नाहीसें झालें. आतां मी इतका
भ्रांत झालें आहें, मला दिशांचीही भूल पडली व मला माझेहि भान राहिलें नाही.

विश्वरूप डोळ्यानें जरासें पाहिले नाहीं, तोंच सुखाचा दुष्काळ
पडला. तरी आतां हें आपले अस्ताव्यस्त आवर, आवर, रे बाबा !

तू असें करशील हे जर मला ठाऊक असतें, तर विश्वरूप दाखवा, असें मी कशाला
म्हटले असतें ? आता मात्र या प्रलयंकारी स्वरूपापासून वाचव असे मी म्हणतो.

अहो श्रीकृष्णां, जर आपण आमचे स्वामी आहांत, तरी माझ्या चित्ताला
आतां तुळ्या कृपेचें कवच घाल, आणि हा महामृत्युचा पसारा आवर.

हे सर्व देवांपेक्षां श्रेष्ठ अशा देवा, तूं जो घैतन्य, त्या तुळ्यामुळे सर्व
विश्व वसतें आहे, हे विसरलास की काय ? आणि हा संहार मांडलास ?

म्हणुन हे देवराया, लवकर प्रसन्न होऊन आपल्या मायाशक्तीला
आवर, आणि मला या मरण्यासारख्या मोठ्या भयांतून घाहेर काढ.

हा ठेवोवेहीं पुढूतीपुढूतीं । तूते द्यणिजे बहुवा काकुळती ।
ऐसा मी विश्वमूर्ती । भेडू कां जी ॥ ३८१ ॥

जै अमरावतिये आला धाडा । तै मियां येकलेनि केला उवेढा ।
जो मीं काळाचेया ही तोंडा । वासिपु न धरिं ॥ ३८२ ॥

परि तेया आंतुल हें न्हवे देवा । एथ मृत्युसी ही करुनि चढावा ।
तुवां आतां चि घोटुं भरावा । ऐसी सूचना ॥ ३८३ ॥

कैसा न्हवता प्रलयाचा वेळु । गोखां तूं चि मांडला काळु ।
बापुडा हा त्रिभुवनगोलु । अल्पायु जाला ॥ ३८४ ॥

आहा भाग्या विपरीता । विघ्न उठिलें शांति करितां ।
कटा विश्व गेलें आतां । तूं लागलासि ग्रासूं ॥ ३८५ ॥

हें नक्हे मां रोकडें । सैघ पेरूनियां तोंडें ।
कवळितासि चौहीकडे । सैन्ये इयें ॥ ३८६ ॥

अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः सर्वे सहैवावनिपालसद्यैः ।
भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथायौ सहास्यमदीयैरपि योधमुख्यैः ॥ २६ ॥

ते सर्व धृतराष्ट्राचे पुत्र, राजसमुदायासह आपल्यात प्रवेश करीत आहेत असाणि
पितामह भीष्म, द्रोणाचार्य, तसेच तो कर्णआणि आमच्या बाजूच्याही प्रमुख योद्धयांसह,

नक्हे कौरचुकुळिचे अंकुर । आंधलेया धृतराष्ट्राचे कुमर ।
हे गीळिले सपरिघार । घदर्नी इहीं ॥ ३८७ ॥

आणि जे जे यांचेनि सावाये । आले अस्यात देशोदेशिचे राये ।
तेयांचे सांघावेया जावों न ल्हाये । ऐस्ये सरकटितु आहासि ॥ ३८८ ॥

मदमुखांचिया घटा । घेंतु आहासि घटघटां ।
आरणी हान थाटां । देंतासि मिठि गा ॥ ३८९ ॥

एवढा वेळपर्यंत पुष्कल काकुळतीस येऊन तुमची जी विनवणी
करीत आहें, त्याचें कारण, मला या विश्वमूर्तीची इतकी भीति वाटली !
जेव्हा इंद्राच्या अमरावती राजधानीवर राक्षस्यांची धाड पडली, त्या वेळी मीं एकट्यानें
तो परतचिला प्रत्यक्ष काळाच्याही मुखापुढे निर्भयपणे सामोरा जाणारा मी !
परंतु देवा, ही विश्वरूप गोष्ट त्यांतली नक्हे. या ठिकाणी मृत्युवरही ताण करून
सकल विश्वासकट माझा देखील ग्रास करण्याचा दुर्घट प्रसंग आणला आहेय.
हें पहा, प्रलयकालच्या समय नसूनही तुम्ही मध्येंच काळरूपानें कसा
काय उद्घवलास पहा ! विचारे हें संपूर्ण ब्रह्मांड अल्पायुषी झालें आहे.
आहारे माझ्या दुर्देवा ! हे विश्वरूप शांत व्हावें म्हणून खटपठ केली, हें विघ्न
उत्पन्न झालें. हे विश्व आतां गेले, रे गेले ! तू त्याचाच ग्रास करू लागलास !
देवा, अहो ! आपण अनेक मुखे पसरून या सैन्यांचा चारी बाजूंनी
ही सैन्ये गिळू लागला आहेय. हें प्रत्यक्ष दिसत नाही काय ?

अमी, च, त्वाम्, धृतराष्ट्रस्य, पुत्राः, सर्वे, सह, एव, अवनिपालसंघैः,
भिष्मः, द्रोणः, सूतपुत्रः, तथा, अस्यौ, सह, अस्यमदीयैः, अपि, योधमुख्यैः

अंध धृतराष्ट्राचे पुत्र हे कौरचुकुळींचे चीर नक्हेत काय ?
तें आपल्या परिवारासुंदां तुझ्या तोंडांतपूर्णपणे प्रविष्ट झालें.
आणि जे जे यांच्या पदतीकरितां देशोदेशींचे राजे आले आहेत, त्यांचे कुशल
सांगण्या पुरतेही कोणी उरणार नाही. असें त्यांना गिळून टाकीत आहेय.
मदोनमत हर्तीच्या समुदायांना तू घटाघट गिळीत आहेय. आणी
युद्धभूमीवरील येनास्यमुदायही तूं गिळून टाकीत आहेय.

जंत्रांवरि चि मार । पदार्तीचे मोगर ।
मुखाआंतु भार । हारपति मां ॥ ३९० ॥

क्रिदांताचे जावळी । जें एकैक विश्वातें गीळी ।
तियें कोडिवरि सगळीं । घेताति शस्त्रे ॥ ३९१ ॥

चातुरंगपरिवारा । सजोडिया राहंवरां ।
दांत न लावीसि परमेश्वरा । कैसा तुष्टलासि ॥ ३९२ ॥

हां गा भीष्मा ऐसा ब्राह्मण । सत्यें शौर्ये आहे निपुण ।
तो हीं गीळिला आणि द्रोणु । ग्रासिला सकट ॥ ३९३ ॥

आगा सहस्रकराचा कुमरु । एथ गेला गेला कर्णवीरु ।
आणि आमचेयां आधवेयांचा केरु । फेंडिला देखों ॥ ३९४ ॥

कटाकटा धन्त्रेया । कैसें जाले अनुग्रहाया ।
मियां मागौनि जगा बापुडेया । आणिलें कर्म ॥ ३९५ ॥

मागें थोडिया बहुवा उपपत्ती । येणे सांघितलेया निकेयानि
विभूती । तैसा नसें चि मा पुढुतीं पुढुतीं । बैसलां मरों ॥ ३९६ ॥

द्यौनौनि भोग्य तें त्रिशुद्धी न चुके । आणि बुद्धि होणियेरासारिखी
ठाके । माझां कपाळिं पीटावें लोकें । ते लोपैल काइसेया ॥ ३९७ ॥

पूर्वी अमृत ही हाता आलें । परि देव नस्यती चि उगले ।
मग काळ्कूट उठिलें । जियापरीं ॥ ३९८ ॥

परि तें येक बग थोडे । केलेयां प्रतिकारामाझिवडे ।
आणि तिये अवसरिचें सांकडे । निस्तरला शंभु ॥ ३९९ ॥

आतां हा जळतु वारा वेटाळे । कवणां विखा भरलें गगन गिळे ।
महाकाळेंसि फलें । कवण करी ॥ ४०० ॥

शतध्नींचा मारा करणारे पावक, आणि पायदलांचे समुदाय
यांच्या झुंडीच्या झुंडी तुझ्या मुखांत नाहींशा होत आहेत, नाहीं कां ?
एकच शस्त्र संपूर्ण विश्वाचा संहार करते व म्हणून यमाची भावडे
आहेत, अशा कोड्वाधि शस्त्रांचीं जुडगी तुम्ही सगळींच गिळीत आहेय.
चतुरंग येना, तसेंच घोडे जोडलेले रथ या सर्वाना दात न लावतां गड्ठ
करीत आहां; तर देवा, त्यामुळे पाहा, कीं कसा घान संतुष्ट झाला आहेय.
सत्यशील, शौर्यात निपुण, असा भीष्मासारखा दुसरा कोण आहे ? तो
देखील, आणि द्रोणाचार्य ब्रह्मणहि, त्यांनाही देखील आपण ग्रासून टाकले ना ?
अहाहा ! सूर्याचा मुलगा जो चीर कर्ण, तो आपल्या मुखांत गेला हो गेला
आणि आमच्या कडचे सर्व तर तूं केरासारखे नाहीसे केलेले मी पाहत आहे.
हायरे ब्रह्मदेवा ! या प्रभूच्या प्रसादापासून हा काय विपरीत परिणाम झाला !
मीच भगवंताची प्रर्थना करून, या बिचाऱ्या जगावर मरण ओढवून आणिले.
मागें देवांनी थोड्याबहुत आपल्या विभूति स्पष्ट करून सांगितल्या; परंतु
तेवढ्यानें माझी हौस्य पुरेना ! आणि पुनः विश्वरूपदर्शनाविषयीं विचार करू लागले.
म्हणून जे भोगायचें आहे, तें कधीहि चुकणार नाहीं; आणि होणाऱ्या गोष्टीप्रमाणेंच
माणसाला बुद्धि होते, लोकांनी मला दोषी ठरवावें, ही गोष्ट कशी चुकणार ?
पूर्वी समुद्रमंथन करतां करितां अमृत हातीं लागले, तरीही त्यांना
संतोष होईना, मग जसें अमृतामागोमाग काळ्कूट बाहेर आले.
परंतु एका परीनें तें काळ्कूटही कमी प्रतीचें गणलें पाहीजे; त्याचे निराकरण
करण्यां सारखे होतें; आणि त्या घेलचें तें संकट शंकरानें निवारण केलें.
पण आतां हा जळता वारा कोणीं आवरावा विषानें भरलेले आकाश कोणास
गिळतांयेईल काय ? या महामृत्युशी खेलण्याचें सामर्थ्य कोण अंगी वागवितो ?

ऐसा दुःखे अर्जुन सीणतु । शोचीतु असे जीवाआंतु ।
परि नेदखे तो प्रस्तुतु । अभिप्राय देवाचा ॥ ४०१ ॥

जें मीं मारिता कौरव मरते । ऐसेनि वेंटाळिला असे भ्रांते ।
तें फेडावेया चि लगि अनंते । दाखिले निज ॥ ४०२ ॥

अरे कोणी कव्हणाते न मरी । एक मीं चि हो सर्व संहारी ।
तें विश्वरूप व्याजे श्रीहरी । प्रकटितसे ॥ ४०३ ॥

ऐसेया देवाचेया मनोगता । तें न चोजवे चि पांडुसुता ।
मग आहा कंपु नक्ता । वाढवितसे ॥ ४०४ ॥

वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति दंष्ट्राकरालानि भयानकानि ।
केचिद्विलग्ना दशनान्तरेषु संदृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः ॥ २७ ॥

विक्राल दाढांनी भयंकर दिसत असलेल्या तुझ्या मुखांत ते मोढ्या त्वरेने शिरत आहेत.
आणि काही चूर्ण झालेल्या मस्तकांसहित तुमच्या दातांच्या फटींत अडकून राहिलेले दिसतात.

तेथ द्याणे हा एके वेळे । असकीं गवसीं दोन्हीं ढळे ।
वदनि अभाळे । गगनीं जैसिं ॥ ४०५ ॥

पैकां महाकल्पाचां येवटीं । जैं कृबांतु कोपला होये शृष्टी ।
तैं एकविसां स्वर्गी ही मीठी । पाताळासिं दे जेवि ॥ ४०६ ॥

नातरि उदासीने दैवे । संचकाचीं विभवे ।
जेथिचा तेथ स्वभावे । वायां जांति ॥ ४०७ ॥

तैसिं सांचलीं सैन्ये एकाहटे । इये मुखिं जालिं प्रविष्टे ।
परि एक ही तोंडा न सुटे । कैसे कर्म देखां ॥ ४०८ ॥

अशोकाचे आगसे । चघलिले कर्हेनि जैसे ।
लोक वक्त्रामाङ्गि तैसे । वायां चि गेले ॥ ४०९ ॥

याप्रमाणे अर्जुन, दुःखाने व्यापून मनांतल्या मनांत शोक करूं लागला. पण विश्वरूप दाखविण्यात देवाचा हेतु काय होता ते त्याच्या लक्षात आले नक्ते. मी मरणार व कौरव माझ्याकडून मारले जाणारे, अशा मोहाने जो तो व्यापून गेला होता, तो मोह दूर करण्यासाठीं देवाने आपले रूप दाखविले. अरे ! कोणी कोणाचा नाश करित नाही. मीच सर्वांचा संहार करणारा आहे, हें तत्य विश्वरूपाच्या मिमित्ताने श्रीकृष्ण उघड करून दाखवीत आहे. परंतु, हें आपले दुःख निष्कारण आहे, हें अर्जुनाला कलेचना, व तो उगीच मनांत भीति धरूं लागला.

वक्त्राणि, ते, त्वरमाणाः, विशन्ति, दंष्ट्राकरालानि, भयानकानि,
केचित, विलग्नाः, दशनान्तरेषु, संदृश्यन्ते, चूर्णितैः, उत्तमाङ्गैः:

त्या वेळेला अर्जुन पुनः म्हणाला, अहो देवा; ज्या प्रमाणे ठग आकाशामध्ये नाहींसे !
क्वावेत, तशीं तरवारी आणि कवचांसकट दोन्ही सैन्ये याच्या मुखीं गेलीं कीं !
अहो, महाकल्पाचे शेवटीं जेव्हा यृष्टीवर कृतांताचा कोप होतो,
त्या वेळेला पाताळायाह एकवीस स्वर्गाना तो ग्रायून टाकतो.
अथवा दैव प्रतिकूल झाले असातां, धनसंचय करणाऱ्याची
संपत्ति, जेथल्या तेथेंच आपोआप नाहींशी होते,
त्या प्रमाणे एकत्र झालेलीं सैन्ये या तोंडामध्ये एकदम शिरतात, परंतु कर्माची गति
कशी विलक्षण आहे ते पहा, त्यापैकी एकदेखील तोंडाच्या सपाट्यांतून सुटत नाहीं !
ऊंटाने अशोकवृक्षाचे डाखले जसे चघळतांना घटीस
पडतात, तसे हे लोक या तोंडांत नष्ट होत आहेत.

परि सिसाळे मुगुटेसिं । पडिलं दाढांचां सांडसिं ।
पीठ होतां कैसीं । दिसताति ॥ ४१० ॥

तियें रत्ने दांतांचा व्याडिं । कूट लागले जीभे बूडी ।
काहिं काहिं आगरडीं । दंष्टाचीं माखलीं ॥ ४११ ॥

हों काज विश्वरूपे काळे । ग्रासिलं लेकाचिं बाळे ।
परि गिवसीत देहिचिं सिसाळे । पैसें इयें राखिलीं ॥ ४१२ ॥

तैसीं शरीरामाङ्गि चोखडीं । होतीं उत्तमांगि रोकडीं ।
द्व्याणौनि महाकाळाचां तोडीं । परि उरले शेषीं ॥ ४१३ ॥

मग द्वाणे जी हें काइ । जन्मलेयानि मोहर नाहिं ।
जग आपैसें चि वदनडोहीं । संचरतये मां ॥ ४१४ ॥

इया आधविया चि शृष्टी । लागलिया आहाति वदनाचां घाटिं ।
आणि हा जेथिचा तेथ मीठी । देंत असे उगा ॥ ४१५ ॥

ब्रह्मादिक समस्त । ऊंचा मुखामाजि धांवत ।
येर सामान्य हे भरत । ऐली वदनीं ॥ ४१६ ॥

आणिक ही भूतजात । तें उपनलां चि ठाईं ग्रासित ।
परि यायेचा मुखा निप्रांत । न सुटे चि काहिं ॥ ४१७ ॥

यथा नदीनां वहोऽम्बुवेगः समुद्रमेवाभिमुखा द्रव्यंति ।
तथा तवामी नरलोकवीरा विशान्ति वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति ॥ २८ ॥

जैसे महानदीचे ओघ । वैले टाकीति समुद्राचें आंग ।
तैसें आधवां चि काडौनि जग । प्रवेशे एथ ॥ ४१८ ॥

पण मुकुटांस्यकट दांतांच्या कैचींत सापडलेलीं हीं
मस्तक जणूं त्यांचे पीठ होते आहे अशीं तीं दिसताहेत.

मुकुटांवरील कांहीं रत्ने दांतांच्या फटीत सांपडलीं आहेत; तर
कित्येक मुकुटांचे पीठ होऊन कांही दाढांचीं टोकेही माखली आहेत,
या विश्वरूपी काळाने लोकलांचीं शरीरें व बळे ग्रासून
टाकली, पण जीवदेहाचीं हीं मस्तकें शिल्क राहूं दिलीं आहेत.

त्याप्रमाणेंच सर्व शरीरांमध्ये हीं मस्तकेंच खरोखर उत्तम होतीं,
म्हणुन तीं महाकाळाच्या तोडांत जरी गेलीं, तरी नाश पावलीं नाहीत.

पुढे अर्जुन म्हणूं लागला, कीं 'हे काय ? जन्माला आलेल्या प्राण्याला दुसरी
गतीच नाही, तर सर्व जग या वदनरूपी डोहांत आपोआप येऊन बुडत आहे;
ही सर्व सृष्टि आपोआप या मुखांच्या वाटेलां लागली आहे,
हें विश्वरूप उगीच जागच्या जागींच स्वरूप त्यांना गिळीत आहे.
हे सर्व ब्रह्मादिकदेव घर असलेल्या मुखामध्ये वेगाने शिरत
असून, बाकीचीं सामान्ये, तीं अलिकडील तोडांत जणूं भरताहेत.
दुसरें कांहीं भूतमात्र उपजलेल्या ठिकाणींच ग्रासले जात
आहे. पण याच्या मुखांतून खरोखर कांहीच सुटत नाही.

यथा, नदीनाम्, वहवः अम्बुवेगाः, स्यमुद्रम्, एव, अभिमुखाः, द्रव्यन्ति,
तथा, तव, अमी, नरलोकवीराः, विशान्ति, वक्त्राणि, अभिविज्वलन्ति

ज्याप्रमाणे नद्यांचे पुष्कळसे जलप्रवाह स्याभाविकच समुद्राच्याच दिशेने धाव घेतात
त्याचप्रमाणे ते मनुष्यलोकातील वीर आपल्या धडाडून पेटलेल्या तोडात शिरत आहेत.

ज्याप्रमाणे महानद्यांचे प्रवाह सहज समुद्राकडे घळतात,
त्याप्रमाणे सर्व दिशांनीं हें जग या मुखामध्ये प्रवेशत आहे.

अयुष्टपंथे प्रणिगर्णी । करूनि अहोरात्रांची सुअर्णी ।
घें वक्त्रमिळणी । साधिजत आहेत ॥ ४१९ ॥

यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतडूगा विशन्ति नाशाय समृद्धेगः ।
तथैव नाशाय विशन्ति लोकास्तघापि वक्त्राणि समृद्धेगः ॥ २९ ॥

ज्याप्रमाणे पतंग, नाश करून घेण्याकरितां पेटलेल्या अग्नीत अतिशय वेगाने धावत शिरतात, तसेच
हे सर्व लोकही स्वतःच्या नाशासाठी आपल्या तोंडात अतिशय वेगाने धावत प्रवेश करीत आहेत.

जळतेया गिरिचेया आंगवखां- । माझी घालिति पतंगाचिया झांका ।
तैसे लोक देखां । इये घदनीं पडत ॥ ४२० ॥

परि जेतुले एथ प्रवेशाले । तें जाणां लोहें पाणिं गीळिले ।
आणि घहिवटीं पूसले । नांव तेयाचें ॥ ४२१ ॥

लेलिह्यसे ग्रस्यमानः स्यमन्नाल्लोकान्स्यमग्रान्वदनैर्ज्वलद्धिः ।
तेजोभिभरापूर्य जगत्स्यमग्रं भासास्तघोग्राः प्रतपंति विष्णो ! ॥ ३० ॥

हे विष्णो, जळत अस्यान्या मुखांनीं सर्व लोकांना सर्व बाजूंनीं गळू करून तुम्ही वारंवार
जिभल्या चाटीत आहां, आपला प्रखर प्रकाश सर्व जगाला तेजाने पूर्ण भरून तापवीत आहे.

आणि येतुली हे आरोगण । करितां भूखे नाहिं उणेपण ।
कैस्ये दीपन अस्याधारण । उदैले एथ ॥ ४२२ ॥

जैसा रोगिया ज्वराहूनि उठिल । कां भणगा ढुकालू पाहला ।
तैसा जीभेचा नघलावो देखिला । अघालूवे चाटितां ॥ ४२३ ॥

जैसे आहाराचेनि नावे काहीं । तोंडाचिया वाटा न वचे चि नाहिं ।
कैसी शमशमिते पाहा नवाई । भूखैलेपणाची ॥ ४२४ ॥

काइ सागराचा घोंटु भरावा । किं पर्वताचा घांसु करावा ।
ब्रह्मकटाहो घालावा । असका दाढे ॥ ४२५ ॥

सर्व प्राणिसमुदाय, आपल्या आयुष्टरूपी मागाने दिवसांतीच्या पांयाया
करून त्वरेने तुमच्या तोंडांत शिरण्याची पर्वणी साधत आहेत !

यथा, प्रदीप्तम्, ज्वलनम्, पतडूगाः, विशन्ति नाशाय समृद्धेगः:
तथा एव नाशाय विशन्ति लोकाः तव अपि वक्त्राणि समृद्धेगः:

जळत्या पर्वताच्या खोऱ्यांमध्ये या प्रमाणे पतंगांचे समुदाय उडवा
घालतात, त्याप्रमाणे पाहा, हे सर्व लोक या तोंडांमध्येऊन पडत आहेत.
परंतु तापलेल्या तव्यावर पाणी पडले असतां तत्काळ नष्ट होते, त्या प्रमाणे
जेवढे म्हणुन प्राणी गिळले गेले त्यांचे वहिवाटीपरते देखील नामरूप राहिले नाही.

लेलिह्यसे, ग्रस्यमानः, स्यमन्नात्, लोकान्, स्यमग्रान्, घदनैः, ज्वलद्भिः,
तेजोभिः, आपूर्य, जगत्, स्यमग्रम्, भासः, तव, उग्राः, प्रतपन्ति, विष्णो

आणि इतकेहि भक्षण करून याची भूक यत्किंचित्तिहि कमी
होत नाहीं, तिला कांहीं विलक्षणच तिव्रपणा आला आहे.

ज्याप्रमाणे ज्वरांतून उठलेला रोगी किंवा दुष्काळांत सापडलेला भिकारी खायखाय
करतो, तशा ओठ चाटीत अस्यतां या जिभांचा लळलळाट दिसतो आहे, पाहा.

शिवाय, या तोंडाला अमुक एक खाण्यासारखे नाहीं असें कांहींच.
राहिले नाहीं खरमरीत भूक लागलेल्या स्थितीची ही कशी अपूर्वता आहे ?

का समुद्राचा एक घोंट करावा, का पर्वताचा एक घास
करावा, अथवा हें संपूर्ण विश्व दाढेखालीं घालावें कीं काय,

दिशा सगळिया गिळाविया । चांदणियां चाटूनु घेयाविया ।
ऐसे वर्ततये नां सवियां । लोलुपता बा तुज ॥ ४२६ ॥

जैसा भोगे कामु घाडे । इंधने आगीसि बळ घडे ।
तैसिं खांतखांतां तोंडे । खांखांते ठेली ॥ ४२७ ॥

कैसे एक चि केवडे पसरले । त्रिभुवन जिझाग्री टेकले ।
जैसे कविठ घातले । वडवानर्ही ॥ ४२८ ॥

तैसिं अपारे वदने । आतां एनुलीं कैचिं त्रिभुवने ।
कां आंहारु न मेळवितां एणे माने । वाढविलीं असाति ॥ ४२९ ॥

आगा लोकु हा वापुडा । जाला वदनज्वाळां वरिपडा ।
जैसिं वणवेयांचां घेढां । यांपडलीं मृगे ॥ ४३० ॥

आहा तैसे या विश्वा जाले । देऊऱ्ह न्हवे हें कर्म आले ।
किं जग जलचरीं पांगिले । जाळकाले पैं ॥ ४३१ ॥

आतां इये अंगप्रभेचिये वागुरे । कोणीकडोनि निगिजेल चराचरे ।
कक्णे न्हवति जैसीं जौहरे । घोडवलिं जगा ॥ ४३२ ॥

आगि आपुलेनि दाहकपणे । न पोळे चि ह्याणौनि तो नेणे ।
परि जेया लागे तेया प्राणे । सूटिका नाहिं ॥ ४३३ ॥

माझेनि तिखटपणे । कैसे निवटे हें शस्त्र काइ जाणे ।
कां आपुलेया मारातें नेणे । विख जैसे ॥ ४३४ ॥

तैसी तुज काहिं । आपुलेया उग्रपणाची से चि नाहिं ।
परि अइलिकडे खाई । सरली जगाची ॥ ४३५ ॥

आगा आत्मा तूं चि एकु । सकळविश्वव्यापकु ।
तरि आत्मासि कां अंतकु । घोडवलासि ॥ ४३६ ॥

सगळ्या दिशाच गिळून टाकाव्या अथवा चांदण्या चाटून
पुस्यून संपवाव्या ? तसे तुझे जिझालौल्य अमर्याद आहे.
ज्याप्रमाणे भोगाने भोगवासना वाढत जाते किंवा जो जो इंधन टाकावे, तों तों आगीची
खायखाय वाढते, त्याप्रमाणेही सर्व तुझीं मुखे खातांखातांच खाखावलेली आहेत.
तुझे एकच मुख कसे विस्तीर्ण पसरले आहे पाहा ! ज्या प्रमाणे वडवानग्रामध्ये
कवठ घालावे त्याप्रमाणे त्याच्या जिभेच्या टोकाला त्रिभुवनही पुरे होत नाहीं.
अशीं हीं असंख्य मुखे आहेत. आतां तितकी त्रिभुवने कोठली आणणार ?
त्यांना खाद्य मिळत नसून, इतकीं पुष्कळ कां उत्पन्न केलीं आहेत ?
ज्याप्रमाणे चोहोंकडून वणवा लागून मध्ये हरणे सापडावीं, त्याप्रमाणे
हें जगत् तुझ्या तोंडांतून निघणाच्या ज्याळांच्या भडव्यांत सांपडले आहे.
या विश्वाची स्थिति अशी झाली आहे कीं, हें विश्वरूप म्हणजे देव नव्हे, हें लाकांचे
कर्मच ओढवले आहे; अथवा जगदूर्पीं जलचरांना काळरूपी जाळेच पसरले आहे.
आतां या विश्वरूपाच्या अंगच्या तेजाच्या पाशांतून जगाने कुणीकडून सुटका
करून घ्यावी ? हीं तुमचीं तोंडे नसून जगाला लक्षागृहेच ओढवलीं आहेत !
आपल्या दाहकशक्तीने दुसऱ्याला मीू कसे जाळतो, हें अशीला समजत
नाहीं, पण ज्याला अग्नी लागतो, त्याच्या प्राणांची कांहीं सुटका नाहीं.
किंवा, आपल्या तिखट धारेने कसा मृत्यु ओढवतो, हे शस्त्राला माहीत
नसते. किंवा ज्याप्रमाणे विष आपल्या मारक गुणाला जाणत नसते,
त्याप्रमाणे तुझे हें विश्वरूप कसे अत्यंत उग्र व भयंकर आहे याची
तुला जाणीव पण या इकडल्या तोंडांत जगाची नुसती खाई झाली आहे !
देवा, तूं सर्व जगाला व्यापून असणारा जर एकच आत्मा
आहेस, मग आमचा नाश करण्यास कां प्रवृत्त झालां ?

तरि मियां सांडिली जीविताची चाड । आणि तुवां हिं न धरावी भीड ।
मनीं आहे तें उघड । बोल पां सुखें ॥ ४३७ ॥

केती त्राय करिसी या उग्ररूपा । आंगिचे भगवंतपण आठविं बापा ।
नाहिं तस्मिं कृपा । मज पुरती पाहीं ॥ ४३८ ॥

आख्याहि मे को भवानुग्रहूपो नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ।
विज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यं न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ॥ ३१ ॥

हे देवाधिदेवा ! कृपया मला सांगा कीं उग्ररूपधारी तुम्ही कोण आहात. मी तुम्हाला प्रणाम करतो, कृपया
माझ्यावर प्रसन्न व्हा. तुम्हि आदिपुरुष आहात, मी तुम्हाला जाणू इच्छितो कारण मला तुमचे प्रयोजन माहीत नाही.

तरि एकु घेलु घेव्येद्या । त्रिभुवनाचेया आद्या ।
विनवणी विश्ववंद्या । आइक माझी ॥ ४३९ ॥

ऐसे बोलौनियां वीरे । चरण नमस्कारिले शिरे ।
मग द्वाणे जी सर्वेश्वरे । अवधारिजो ॥ ४४० ॥

मियां होआवेया समाधान । पूसिले विश्वरूप ध्यान ।
तंव येके चि वेळे त्रिभुवन । गीळितू चि उठिलासि ॥ ४४१ ॥

तरि तूं कोणु काये येतुलीं । इयें भयानके मेळविलीं ।
आघवां चि करिं घेतलीं । शस्त्रे काह्या ॥ ४४२ ॥

तुवां देखै रागिठपणे । वाढौनि गगन केले ठेंगणे ।
डोळे करूनि भिगुळवाणे । भेडवितु आहासि ॥ ४४३ ॥

एथ कृदांतेसिं देवा । कोयेसा कीजतसे हेवा ।
हा अपुल तुवां सांघावा । अभिप्राय मज ॥ ४४४ ॥

या बोलां द्वाणतसे अनंतु । मी कोणु हें असायि पूसतु ।
आणि काइसेयालगि असे घाटतु । हे चळबळ काइसी ॥ ४४५ ॥

अस्या प्रसंग आला आहे, म्हणून मीही आतां जीवाची आवड सोडली आहे; आणि तुम्हींही कशलीच भीड न बालगतां मनीं जें अस्येल, तें मोकळेपणे बोलावेंस. तुम्ही आपल्या विश्वरूपाचें उग्रपण किती घाटवणार ? तुझ्या स्वतःचे आंगीं अस्येलेल्या भगवंतपणाचे स्मरण ठेव. नाहींतर माझ्यापुरती तरी कृपा कर.

आख्याहि, मे, कः, भवान्, उग्ररूपः, नमः, अस्तु, ते देववर, प्रसीद,
विज्ञातुम्, इच्छामि, भवन्तम्, आद्यम्, न, हि, प्रजानामि, तव, प्रवृत्तिम्

परंतु घेदाकडून जाणल्या जाणाऱ्या, त्रैलोक्याच्या मूळ कारणा व
सर्व विश्वाला वंदनीय, अशा प्रभो, एक घेळ माझी विनंति ऐकाच.

असे म्हणून त्या वीर पार्थने श्रीकृष्णांच्या चरणांवर मस्तक
ठेविले, मग म्हणाला, कीं तरी सर्वेश्वराने माझें म्हणणे ऐकून ध्यावे.

मला समाधान व्हावे म्हणून "विश्वरूप दाखवा" असे मी म्हटले,
केला, तरतूं एका क्षणांतच सगळे विश्वच गिळायला उठला आहेस.

तेव्हां तूं आहेस तरी कोण ? एवढी असंख्य भेसूर मुखे का पसरली
आहेस ? व या सर्वच हातांत शस्त्रे कशाकरितां धारण केलींस ?

जेव्हा महाराज, प्रत्येक क्षणीं घाटून गगन कां ठेंगणे कां करीत आहेस ?
आणि हे भयंकर डोळे घटारून तुम्ही आम्हांला भय कां दाखवीत आहां ?

देवा ! या ठिकाणी महामृत्युशीं तूं कशाला स्पर्धा करीत आहेस ?
या कृत्याचा तुम्हीं आपला हेतु मला स्पष्ट करून सांगावा.

अर्जुनाच्या या भाषणावर श्रीकृष्ण म्हणाले, मी कोण आहे व आपले एवढे असे
उग्रपण धारण करून कशासाठीं एवढा घाटतो आहें, असे विचारीत आहेय.

श्रीभगवाननुवाच-

कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो लोकान्स्यमाहर्तुमिह प्रवृत्तः ।
ऋतेऽपि त्वां न भविष्यति सर्वे येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ॥ ३२ ॥

श्री भगवान् म्हणाले, जगतांचा विनाश करणारा काळ मी आहे आणि सर्व लोकांचा संहार करण्यासाठी
मी या ठिकाणी आलो आहे, तुझ्याखेरीज दोन्ही सेनासमुदायामध्ये जे योध्ये आहेत, ते सर्व नाहीसे होतील.

तरि मीं काळू गा हें फुडें । लोकु संहारवेया घाडें ।
यैघ पसरिलीं आसति तोंडे । तरि ग्रासूं आघवां ॥ ४४६ ॥

तेथ अर्जुनु ह्याणे कटा । उभगलें मागिलं संकटां ।
द्व्याणौनि आल्यिला तंव घोखटा । उधाइला हा ॥ ४४७ ॥

तेविं चि कठिनें वोलें आशतूटि । अर्जुनु होईल हिंपुटि ।
द्व्याणौनि सवें चि ह्याणे किरीटी । परि आन एक अस्ये ॥ ४४८ ॥

जें आतां चि इये संहारवाहारे । तुद्दीं पांडव अस्या या बाहिरे ।
तेथ जांत जांत धनुद्दर्दे । संवरिले प्राण ॥ ४४९ ॥

होंता मरणमहामारि गेला । तो माघौता सावदु जाला ।
मग चित देऊ लागला । घोला तेया ॥ ४५० ॥

तंव ऐसें द्व्याणितलें देवें । अर्जुना तुद्दीं माझे जाणावें ।
एर मज आघवे । सरलें ग्रासूं ॥ ४५१ ॥

घडघानलीं प्रचंडीं । जैसी टाकूनि घापे कुरौंडी ।
तैसें जग माझां तोंडीं । तुवां देखिलें जें जें ॥ ४५२ ॥

परि तेयामाझारि काहीं । भरवयेनि उणे नाहिं ।
इयें घायां चि यैन्यें पाहिं । बरवतें आहाति ॥ ४५३ ॥

जे हे मेळौनियां मेळे । फूगत वीरवृत्तीचेनि बळे ।
जमावरि जगदलें । वाखाणिताति ॥ ४५४ ॥

कालः, अस्मि, लोकक्षयकृत्, प्रवृद्धः, लोकान्, स्यमाहर्तुम्, इह, प्रवृत्तः,
ऋते, अपि, त्वाम्, न, भविष्यन्ति, सर्वे, ये, अवस्थिताः, प्रत्यनीकेषु, योधाः:

तर अर्जुना ! मी काळ आहें, मी जगाचा नाश करण्याकरितां मोठा होत आहें.
चहूंकडे हीं तोंडे पसरलीं आहेत. आतां मी यां सगळ्याचा घास करणार आहे.

तेव्हां अर्जुन म्हणतो, "अरेरे ! मागल्या संकटाला त्रासून यांची विनवणी
केली, त्यावर तो हा श्रीकृष्ण परमात्मा अनिष्ट रूपाने प्रकट झाला.

आपल्या अशा कठोर भाषणाने अर्जुन खिन्न होईल म्हणून श्रीकृष्ण
म्हणाले, हे अर्जुना, पण यांत दुसरी आणखी एक गोष्ट आहे.

तुम्ही सगळे पांडव आतांच्या या संहारसंकटाबाहेर
आहात, हे ऐकतांच अर्जुनाचे जात असलेले प्राण सावरले.

तो मृत्युरूप महामारीच्या तडाख्यांतच सापडला होता, तो पुन्हा
सावध होऊन भगवंताच्या घोलण्याकडे लक्ष देऊ लागला.

अर्जुना, तुम्ही पांडव तेवढे माझे आहां, हे ध्यानांत ठेच,
घाकी सर्व कांहीं गिळून टाकण्याला मी सिद्ध झालें आहें.

प्रलयकाळच्या प्रचंड अर्जींत ज्याप्रमाणे लोण्याची गोळी टाकावी,
त्याप्रमाणे माझ्या तोंडांत सर्व जग गेलेले तूं पाहिलेंच आहेस;

त्यांत तर यत्किंचिंतहि अन्यथा होणार नाही. हीं जीं
यैन्ये दिमाखाने वावरत आहेत, ते सर्व निष्फल आहे.

हे जे यैन्यांचे समुदाय जमघून शौर्यवृत्तीच्या बळाने गुरगरत आहेत
व म्हणत आहेत की आमचे हत्तींचे यैन्य यमापेक्षा वरचढ आहे.

द्युष्णति शृष्टिवरि शृष्टि करुं । आण वाउनि मृत्युते मारुं ।
जगाचा भरुं । घोटु आतां ॥ ४५५ ॥

पृथची सगळी चि गीलूं । परि हें आकाश वरिचावरि जालुं ।
काइ बाणवरि खीलूं । वारेयाते ॥ ४५६ ॥

चतुरंगाचिया संपदा । करिति महाकाळेसिं र्पर्धा ।
वांठिवेचिया मदा । चलघले जे ॥ ४५७ ॥

बोल हातीयेराहुनि तीखट । दीसति आगिपास्यौनि दास्यट ।
मारकपणे काळकूट । महुर द्युष्णति ॥ ४५८ ॥

ते हे लेपाचे गमले । जाण पोकळिचे उमाळे ।
आगा चांदांची फले । चीर हे देखै ॥ ४५९ ॥

जैसा मृगजळाचा पूरु आला । दळ नक्हे कापडाचा सांपु केला ।
इया शिंगारुनि खाला । मांडिलिया पै ॥ ४६० ॥

तस्मात्त्वमुक्तिष्ठ यशो लभस्य जित्या शशून्भुद्दक्ष्य राज्यं समृद्धम् ।
मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ॥ ३३ ॥

म्हणून युद्धास तयार हो आणि यशप्राप्ती कर. शशुवर विजय मिळव आणि समृद्ध
राज्याचा उपभोग घे. हे खर्च मी पूर्वीच मारून टाकलेले आहेत. तू आतां निमित्तमात्र हो.

येर चेष्टविते जे बळ । ते मियां मागां चि ग्रासिले सकळ ।
आतां कोल्हैरिचे वेताळ । तैसे निर्जीव हे ॥ ४६१ ॥

हालवितो दोरी तूटली । तरि तियें खांबावरिले वाउलीं ।
आघडे तेणे लोटिलीं । उल्थौनि पडति ॥ ४६२ ॥

तैसा सैन्याचा एया बगा । मोडतां वेळु न लगे पैं गा ।
द्याणौनि उठिं वेगां । सिहाणा होइं ॥ ४६३ ॥

ते म्हणातात कीं, आम्ही सृष्टीवर प्रतिसृष्टि निर्माण करूं,
प्रतिज्ञा करून मृत्युलाच उलटे मारूं ! जगाचा एक घोट करूं !

आम्ही ही सर्वच पृथ्वी गिळूं व हें आकाश तर वेच्यावरच पेटवून भरम
करूं; आणि या बाणांनी वाज्याला एका जागीं ठाम खिलवून ठेवूं !

असे चतुरंग यैन्याच्या संपत्तीमुळे महाकाळाशीं हे र्पर्धा
करीत आहेत व पराक्रमाच्या गर्वाने जे चढून गेले आहेत,

त्यांचे शब्द शस्त्रारापेक्षां तीक्ष्ण आणि आगीपेक्षा दाहक आहेत.
आणि यांच्या घातकपणामुळे काळकूट विष केवळ गोडच ठरते.

परंतु अर्जुना ! हे सर्व योद्धे गंधर्वनगरीचे देखावे किंवा
पोकळीचे भेंडोळे, अथवा चिन्नांतील पुतळे आहेत,

अर्जुना, हा मृगजळाचा लोंदा लोटला आहे. हा सैन्यभार नक्हे, तर कापडाचा
साप आहे, साप केलेला आहे. अथवा हे सजवून मांडलेले भोत आहेत.

तस्मात् त्वम् उक्तिष्ठ यशः लभस्य जित्या शशून् भुद्दक्ष्य राज्यम् समृद्धम्
मया एव एते निहताः पूर्वम् एव निमित्तमात्रम् भव सव्यसाचिन्

शिवाय ज्या सामर्थ्यानि ते हालचाल करतात, ते सगळे मीं मागेच ग्रासले
आहे. तां हें सर्व यैन्य कुंभाराच्या घरच्या पुतळ्यांप्रमाणे निर्जीव आहे.

कळसूत्री बाहुल्यांस हालविणारी दोरी तुटल्यावर हव्ये त्याने
त्या बाहुल्यांस ढकलले असतां त्या उल्थून पडतात.

त्याप्रमाणे सैन्याची ही रचना मोडण्याला, कांहींच वेळ लागणार
नाहीं; म्हणून तू तत्काळ युद्धाला ऊठ ! जरा शहाणा हो.

तुवां चि गोग्रहणीचेनि अवसरे । घातले मोहनास्त्र एकसरे ।
मग वीराचेनि बापैं उत्तरे । आयुद्धनि घर्षें नेलिं ॥ ४६४ ॥

आतां हे तेयां निपेटारे जाले । निवटिं वहिला रणि सांपडले ।
घें यश रिपु जींतले । एकलेनि पैं ॥ ४६५ ॥

आणि कोरडे यश गा नोहे । समग्र राज्य हाता येत आहे ।
तूं निमित्तमात्र होए । सव्यसाची ॥ ४६६ ॥

द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च कर्णं तथान्यानपि योधवीरान् ।
मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा युध्यस्य जेतासि रणे सपत्नान् ॥ ३४ ॥

द्रोण, भीष्म, जयद्रथ आणि कर्ण आणि तसेच युद्धांतले इतर वीर मीं मारलेले
आहेत, त्यांना मार, दुःख करू नकोस, युद्ध कर रणामध्ये तूं शत्रूंना जिंकशील.

द्रोणाचा पाढु न करीं । भिष्माचें भय न धरीं ।
कैसेनि कर्णाचरि । परजू हें न ह्याण ॥ ४६७ ॥

कवणु उपायो जयद्रथा कीजे । हें तुवां चित्तिं न धरिजे ।
आणिक ही आथि जे जे । नावणिगे ॥ ४६८ ॥

ते हे येके येकु आघवे । चित्रिचे सिंहाडे मानावे ।
वोलेनि हातें घेयावे । पुसूनियां ॥ ४६९ ॥

एयांचरि पांडवा । काळसा जूळाचा मेळावा ।
हा आभासु गा आघवा । येर आकर्षिले मियां ॥ ४७० ॥

जेव्हालि तुवां देखिले । माझां घदनीं पडिले ।
तेक्कां चि एयांचे सरले । आतां रिति सोपें ॥ ४७१ ॥

द्व्याणौनि वहिला उठीं । मियां आहाले तूं निवटीं ।
न रिग शोकसंकटीं । नाथिलिये ॥ ४७२ ॥

गोग्रहणाचे वेळीं तूं संपूर्ण शत्रूसैन्यावर मोहनास्त्र घातलेस
मग विराटाच्या भिक्षा उत्तराकडून त्यांचीं घर्षे हरण केरविलीस;
तेंच सैन्य आतां त्या वेळपेक्षां निकृष्ट झाले आहे, व आयता युद्धाचा प्रसंग
आलेला आहे, तर त्यांस तूं मार व एकट्या अर्जुनाने शत्रु जिंकले असें यश मिळव.
आणि हें नुसरे कोरडे यशाच नक्के, तर संपूर्ण राज्य देखील
त्यांत आलेले आहे. तेक्का हे सव्यसाची, तूं निमित्तमात्र हो !

द्रोणम्, च, भीष्म्, च, जयद्रथम्, च, कर्णम्, तथा, अन्यान्, अपि, योधविरान्,
मया हतान्, त्वम्, जहि, मा, व्यथिष्ठाः, युध्यस्य, जेतासि, रणे, सपत्नान्

तूं द्रोणाची पर्वा करू नको, भीष्माचें भय बाळगूं नको,
कर्णाचरि शस्त्र कसे धरू अशी शाकाही मनात आणू नको.

जयद्रथाला मारण्याकरितां कोणता उपाय करावा, अशा
चिंतेत पढूं नको. अणीकही जे जे नांवाजलेले वीर आहेत,
ते सर्व तूं केवळ चित्रातले प्रचंड सिंह आहेत, असें समज,
ओल्या हाताने ते पुसून टाकावेत इतके ते फोलकट आहेत.

अशा स्थिरीत अर्जुना ! या युद्धाकरितां जमलेल्या वीरांची काय कथा
आहे ? हा सर्व नुसता आभास आहे. शेष मग सगळे मीं ग्रासले आहे.

ज्या वेळेला तूं हे सैनिक माझ्या तोंडांत पडलेले पाहिलेस, तेक्काच
यांचे आयुष्य संपले. आता तीं नुसरीं नियत्य सोपटे आहेत.

म्हणून ल्यकर ऊठ, मीं ज्यांस मारेले आहे, त्यांचा
तूं वध कर. आणि नुसत्या शोकसंकटांत पढूं नकोस.

आपण चि आडखला कीजे । कवतिके जैसा विंधिजे ।
तैयें देखै तूळे । निमित्त आहे ॥ ४७३ ॥

आगा घोखटे जें उदैले । तें तंव परते गेले ।
आतां राज्येस्यि संचले । यश तूं भोगी ॥ ४७४ ॥

जेव्हालिं उतत होंते दायाद । आणि बळिये जगिं दुर्मद ।
ते वधिले रिपु विशद । शौर्य यांचे ॥ ४७५ ॥

ऐसिया इया गोठी । विश्वाचां वाक्परिं ।
लिहुनि घालीं किरीटी । विजया होइं ॥ ४७६ ॥

संजय उवाच-

एतच्छ्रृत्या वचनं केशवस्य कृताञ्जलिर्वेपमानः किरीटी ।
नमस्कृत्या भूय एवाह कृष्णं सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥ ३५ ॥

संजय म्हणाला, श्रीकृष्णाचे हैं भाषण ऐकुन थरथरा कांपत
असणारा कृतांजलि अर्जुन, श्रीकृष्णाला सद्गदित वाणीने म्हणाला:

ऐसी आघवी चि हे कथा । तेया पूर्ण मनोरथा ।
संजयो सांघे कौरवनाथा । ज्ञानदेवो व्हाणे ॥ ४७७ ॥

मग स्वर्गलोकैनि गंगाजल । सूटलेयां वाजति खलाल ।
तैसी वाचा विशाळ । बोलतां तेया ॥ ४७८ ॥

नातरि महामेघांचे उमाले । घडघडीत एके वेळे ।
कां घुमघुमी मंदराचले । क्षीराधी जैसा ॥ ४७९ ॥

तैयें गंभीरे महानादे । हे वाक्य विश्वकंदे ।
बोलिले अगाधे । अनंतरूपे ॥ ४८० ॥

तें अर्जुने मोटके अडकिले । आणि सुख किं भय चि दुणावले ।
हैं नेणों परि कांपिनले । सर्वांग तेयाचे ॥ ४८१ ॥

आपणच एखादे निशाण उभे करावे आणि कौतुकाने त्याला वाण मारून
पाडावे, तसे हे युद्ध म्हणजे तू निमित्तमात्र होऊन खेळायचे आहे.

अरे, जे तुझ्याशी वैर करीत, त्यांना उपजतांक्षणींच वाघाने
नेले आहे. आतां तुला मिळालेल्या राज्यासह यश तूं भोग.

स्वभावतःच जे भाऊबंद उन्मत्त झाले होते, आणि जे मदाने उन्मत्त झालेले
बळिवन्त होते, त्यांना मुलींच आयास न लागतां तूं साफ नाहींसे केलेस.

अशा प्रकारच्या गोष्टी जगामध्ये सर्व लोकांच्या
मुखरूपी पटावर, वा अर्जुना, तूं विजय संपादन कर.

एतत्, श्रुत्या, वचनम, केशवश्य, कृताञ्जलिः, वेपमानः, किरीटी,
नमस्कृत्या, भूयः, एव, आह, कृष्णम्, सगद्गदम्, भीतभीतः, प्रणम्य

ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात, हैं संपूर्ण वर्तमान ज्याचे मनोरथ
पूर्ण न झालेल्या कुरयदेशाच्या राजाला संजय सांगत आहे.

मग सत्यलोकाहून सुटलेली गंगा प्रचंड घोषाने खलालत
खालीं यावी, त्याप्रमाणे गंभीर वाणीने श्रीकृष्ण बोलले.

मोठमोठ्या मेघांचा एकाच वेळी गडगडाट व्हावा अथवा समुद्र
मंथनाच्या वेळीं क्षीराध्य जसा मंदराचर रवीने दणदणत होता.

त्या प्रमाणे अगाध व अनंतरूपधारी, विश्वाचे कारण
असलेल्या श्रीकृष्णाने हैं वाक्य गंभीरघोषवाणीने उच्चारेले,

तें वाक्य अर्जुनाने केवळ ऐकले मात्र आणि मग त्याचे सुख दुणावले,
की मनीं भय उपजले, हैं नकळे, परंतु त्याचे सर्वांग थरथर कापू लागले.

संकोचोनि वल्ला मोट । मग जोडिले करसंपुट ।
वेळवेळा ललाट । चरणीं ठेवी ॥ ४८२ ॥

तेविं चि काहिं बोलों जाए । तरि गळा बुजाला ठार ।
सुख किं भय होयें । तें विचारा तुदीं ॥ ४८३ ॥

परि तेव्हाळि देवाचेनि बोलें । अर्जुना ऐसें हें जालें ।
मियां पदांचरि देखिलें । श्लोकिंचेयां ॥ ४८४ ॥

मग तैसा चि भेणभेण । पुढुर्तीं जुहारी चरण ।
द्वाणे जी आपण । ऐसें बोलीलें ॥ ४८५ ॥

अर्जुन उवाच-

स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या जगत्प्रहृष्ट्यत्यनुरज्यते च ।
रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसङ्घाः ॥ ३६ ॥

अर्जुन महाला - हृषीकेशा, तुमच्या विशेष कीर्तने सर्व जगत आनंदभरित होतें, व प्रेम पावतें हें योग्यच आहे. तसेच राक्षस्य हे तुझ्या भीतीने दशादिशेला पळतात. आणि सर्व सिद्धसमुदाय तुला नमस्कार करीत आहेत. हे सर्व योग्यच आहे.

नां अर्जुना मीं काळु । आणि विश्व ग्रासिं तो माझा खेळु ।
हा बोलु किरु अडलु । मानुं आदीं ॥ ४८६ ॥

परि जी तुवां काळें । आजि स्थितिचिये वेळे ।
ग्रासिजे हें न मिळे । विचारासि ॥ ४८७ ॥

कैसेनि आंगिचें तारुण्य मोडावें । कैचें वृद्धाप्य काढावें ।
द्वाणौनि करुं द्वाणसि तें नक्के । बहुतकरुनि ॥ ४८८ ॥

आगा चौपाहारी न भरतां । कहिं चि देखैं अनंता ।
मध्यान्हीं चि सविता । मालवत नाहीं ॥ ४८९ ॥

पैं तुज अखंडिता काळा । तीनि आहाति वेळा ।
या तीन्ही परि सबला । आपलालां समै ॥ ४९० ॥

तें सुख वा भय थेट हृदयापर्यंत जाऊन पोचल्यांने तो वाकलां, आणि तसेच हात जोडून तो वारंचार श्रीकृष्णाच्या पायांचर मस्तक घोळूं लागला. त्याच प्रमाणे कांही बोलण्याचा प्रयत्न करूं लागता त्याचा कंठ भरून येई. वरुद्ध झाला. आतां हे सुखामुळे, कीं भयाने, तें आपण आपले पाहा म्हणजे झालें. देवांनीं केलेले भाषण ऐकून अर्जुनाची अशी ही स्थिति झाली, हें मी वेपमानः' व 'कृतांजलि' या दोन शब्दांचरून ओळखले आहे. मग तसाच भीत भीत पुनः भगवंताच्या चरणांना नमस्कार करून अर्जुन महाला, महाराज ! आपण असेंच बोललो ना ?

स्थाने, हृषीकेश, तव, प्रकीर्त्या, जगत्, प्रहृष्टि, अनुरज्यते, च, रक्षांसि, भितानि, दिशः, द्रवन्ति, सर्वे, नमस्यन्ति, च, सिद्धसङ्घाः

कीं, अर्जुना, मी सर्वभक्षक काळ आहें आणि या विश्वाय ग्रासणे हा माझा खेळ आहे, हें तुमचें बोलणे निश्चयात्मक खरें आहे, असें आम्ही मानतो. परंतु, आज विश्वाच्या स्थितीचा काळ अस्यां, त्यांनी आज पालन करण्याच्या त्याचा संहार करायला प्रवृत्त व्हावें, हें आमच्या विचाराशीं जुळत नाहीं. अंगिंचे तारुण्य कसें काढून टाकावें, व नसलेले म्हातारपण कोठून आणावें, वेळींच तसें हें जें तू करूं म्हणतोय, तें कार्य बहुतकरून घडूं शकणार नाहीं. हे पहा अनंता, दिवसाचे चार प्रहर न भरतां माध्यान्हीं सूर्य कधीं तरी मावळतो काय का ?

देवा, अखंडित असे जे आपण काळ, आणि तुमच्या तीन निरनिराळ्या कार्याच्या वेळा आहेत, आणि त्या प्रत्येक आपापल्या वेळी सबल आहेत.

जेकळिं हों लागे उत्पत्ति । तेकळिं स्थितिप्रलयो हारपति ।
स्थितिकाळीं न मिरवति । उत्पत्तिप्रलयो ॥ ४९१ ॥

पाठिं प्रलयाचिये वेळे । उत्पत्तिस्थिति मावळे ।
हें काइसेनि हिं न ढळे । अनादि ऐसें ॥ ४९२ ॥

द्वौनैनि आजि तंव भरें भोगें । स्थिती वर्त्तिजत आहे जगें ।
येथ ग्रासिसि हें न लगे । माझां जीवी ४९३ ॥

तंव संकेते देव घोले । आगा या दोहीं सैन्या भरण पूरले ।
तें प्रत्यक्ष तुज दाविले । येरां यथाकाळे जाण ॥ ४९४ ॥

हा संकेतु जंव अनंता । वेळु लागला घोलतां ।
तंव अर्जुने लोकु मागौता । स्थिती देखिला ॥ ४९५ ॥

मग अर्जुनु द्वाणे देवा । तूं सूत्री विश्वलाघवा ।
जगु आला जी अघवा । स्थिती पुडुतीं ॥ ४९६ ॥

परि पाडलेया दुःखसागरीं । तूं काढिसि कां जियापरीं ।
ते कीर्ति तूझी हरी । आठवीतसें ॥ ४९७ ॥

आठविता वेळोवेळा । भोगिजत महासुखाचा सोहळा ।
तेथ हर्षामृतकलोळां- । घरि लोळत असें ॥ ४९८ ॥

परि तें येक बग थोडे । केलेयां प्रतिकारामाझिवडे ।
आणि तिये अवसरिचे यांकडे । निस्तरला शंभु ॥ ४९९ ॥

पै त्रिभुवनिचेयां राक्षसां । महाभया तूं रुषीकेशा ।
पळताति यां दिशां- । पैलीकडे ॥ ५०० ॥

येर सुरसिद्धिकन्नर । किंवहुना चराचर ।
तूतें हर्षनिर्भर । नमित असति ॥ ५०१ ॥

जेकळां विश्वाची उत्पत्ति होऊं लागते, तेकळा स्थिति व प्रलय राहत
नाहीत आणि स्थितीच्या वेळेस उत्पत्ति व प्रलय यांचें कांहीं चालत नाहीं;

त्यानंतर प्रलयाची वेळ प्राप्त झाली, म्हणजे उत्पत्ति व स्थिति
यांचा लोप होतो. अस्या हा क्रम अनादि कालापासूनचा आहे.

म्हणून, आजमितीस तर जगाचा ऐन उपभोगाचा स्थितिकाळ आहे; म्हणून
या स्थितिकाळीं, तू त्याचा संहार करशील, हें माझ्या मनाला पटत नाहीं.

तेळां श्रीकृष्णांनी थोडक्यांत सांगितले, कीं अगा अर्जुना, केवळ या दोन्ही सैन्यांचेच
आयुष्य संपले आहे, हें तुला समक्ष दाखविले, इतर संहार पुढे योग्य वेळी होणार आहे.

हा संकेत सांगता असतांना जो थोडा वेळ लागला, तितक्या वेळांत
अर्जुनाने पुन्हां पूर्वप्रमाणे सर्व लोक सुखरूप अस्यलेले पाहिले.

मग तो म्हणाला, कीं देवा, तूं या विश्वनाटकाचा
सूत्रधार आहेस. पुनः हें जग पूर्वस्थितींत आले ना !

परंतु दुःखसमुद्रांत गटांगब्ब्या खात असणाऱ्या जगाचे
तुम्ही तारण करतां, या कीर्तीची मला आठवण होते;

तुमच्या कीर्तीचे घारंवार स्मरण होऊन, आम्ही ब्रद्वासुखाचा सोहोळा
भोगतों व त्यांतील आनंदामृताच्या लाटांवर मी नुसता तरंगत आहें !

देवा, अस्या जीवनलाभ झाल्यामुळे हें जग तुमच्या ठायीं
प्रेमासक्त होत व जे दुष्ट आहेत त्यांचा तुम्ही नाश करतां;

परंतु हे हषीकेशा, त्रिभुवनातल्या राक्षसांना तुम्ही महाभयंकर
घाटतां, म्हणून ते दांही दिशेच्या पलीकडे पळून जात आहेत.

आणि देव, सिद्ध, किन्नर, ऐवढेच काय, सर्व लोक तुझ्या
दर्शनाने हर्षनिर्भर होत्याते तुला नमस्कार करीत आहेत.

कस्माच्च ते न नमेरन्महात्मन् गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्ते ।
अनंत देवेश जगन्निवास त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ॥ ३७ ॥

हे महात्मन ! ब्रह्मदेवपेक्षाही श्रेष्ठ असे आदिसृष्टीकर्ते तुम्ही आहात. तर मग त्यांनी तुम्हांला का वरे आदरपूर्वक नमस्कार करू नये ?
हे अनंत ! देवदेवा जगन्निवासा ! या भौतिक सृष्टीच्या पलिकडे असणारे तुम्ही परम अविनाशी, सर्व कारणांचे कारण आहात.

एथ हां गा कवणा कारणां । राक्षस्य हे नारायणा ।
न लागती चि चरणा । पळते जाले ॥ ५०२ ॥

आणि तूतें हें काइ पूर्यावें । एतुलें आद्यासि पैं जाणवें ।
हां गा सूर्योदयीं राहावें । कैसेनि तमें ॥ ५०३ ॥

तूं स्वयंप्रकाशाचा आगरु । आणि जाला आस्यि गोचरु ।
झणौनि येरा केरु । फीटला सहजें ॥ ५०४ ॥

हें एतुले दिवस आद्यां । कांहि नेणवे चि श्रीरामा ।
आतां देखतसें महिमा । गंभीर तूङ्गी ॥ ५०५ ॥

जेथौनि नाना सृष्टीचिया वोलीं । पसरति भूतग्रामांचिया वेली ।
तेया महद्ब्रह्मातें व्याली । दैविकी इळा ॥ ५०६ ॥

देऽऽनिःसीमगुण अनंतु । देवो निःसीमतत्व सदोदितु ।
देवो निःसीमसाम्य संततु । नरेंद्र देवांचा ॥ ५०७ ॥

जी तूं त्रिजगती वोलाचा । अक्षर तूं सदाशिवा ।
तूं संतासंत देवा । तेयां ही अतीत तें तूं ॥ ५०८ ॥

त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणस्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।
वेत्तसि वेद्यं च परं च धाम त्वया ततं विश्वमनन्तरूप ॥ ३८ ॥

तुम्ही आदिपुरुष भगवान, पुरातन, या वक्त प्राकृतिक जगताचे एकमात्र आश्रयस्थान आहात. तुम्ही सर्वत्र आहात आणि
जे जे झेय आहे ते सर्व तुम्हीच आहात. तुम्ही त्रिगुणातीत परम आश्रयस्थान आहात. हे अनंतरूपा, तूं विश्व व्यापिले आहेय.

कस्मात्, च, ते, न, नमेरन्, महात्मन्, गरीयसे, ब्रह्मणः, अपि, आदिकर्ते,
अनन्त, देवेश, जगन्निवास, त्वम्, अक्षरम्, सत्, अस्यत्, तत्परम्, यत्

हे नारायणा ! येथे हे राक्षस कोणत्या कारणाने तुमच्या
चरणांना शरण न येतां दूर पळून गेले आहेत ?

आणि हे तुला कशाला विचारायला पाहिजे ? कारण आम्हांला इतके
कळत आहे. सूर्य उगवला असतां अंधार कसा टिकाव धरणार ?

देवा ! तूंच स्वयंप्रकाशाचे अमर्याद कोठार आहेय आणि त्यांत साक्षात् दृश्यमान्
झाला आहेय. म्हणून हा राक्षसरूपी मळ झाडून जावा, यांत आश्र्य कसले ?

हे श्रीरामा, इतके दिवस ही गोष्ट आम्हांला समजली नक्ती;
हें तुझें अगाध सामर्थ्य आतांच आमच्या नजरेस्य येत आहे.

जेथून अनंत सृष्टीच्या रांगा व प्राणिमात्रांच्या समुदायरूप वेली उत्पन्न होत
असतात, त्या महद् ब्रह्माला, त्या महद्ब्रह्माचा जन्म तुझ्याच इच्छेमुळे झाला आहे.

देवा, आंपण अमर्याद तत्त्वरूप असून आपले अस्तित्व त्रिकालाबाधीत आहे. तुमचे
गुण पारहीन व अंतहीन आहेत. सर्वत्र सतत समदृष्टि असून तुम्ही देवांचे देव आहातं.

हे सदाशिवा, तुम्ही ह्या सकल ब्रह्मांडाचें ठिकाण असून अविनाशी आहां;
देवा, तुम्ही सत् व अस्यत् या दोहोंच्याही पलीकडे असणारे तत्त्व आहां.

त्वम्, आदिदेवः, पुरुषः, पुराणः, त्वम्, अस्य, विश्वस्य, परम्, निधानम्,
वेत्ता, अस्यि, वेद्यम्, च, धाम, त्वया, तत्परम्, विश्वम्, अनन्तरूप

तूं प्रकृतिपुरुषांची आदि । जी महातत्वांची अवधी ।
स्यें तूं अनादि । पुरातनु ॥ ५१९ ॥

सकळ विश्वासि जीवन । जीवासि तूं निधान ।
भूतभव्याचें ज्ञान । तूळां चि हातिं ॥ ५२० ॥

जी श्रुतीचेया लोचना । स्वरूपसुख तूं अभिन्ना ।
तूं त्रिभुवनिचिया आयतना । आयतन तूं ॥ ५११ ॥

द्वाणौनि जी परम । तूते द्वाणिजे महाधाम ।
कल्पांती महद्व्रद्ग्राम । तूळां अंकीं रिगे ॥ ५१२ ॥

किंबहुना देवे । विश्व विस्तारले आघवे ।
आतां अनंतरूप वानावे । कवण तूळे ॥ ५१३ ॥

वायुरुमोऽग्निर्वरुणः शशाङ्कः प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्य ।
नमो नमस्तेस्तु सहस्रकृत्यः पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ॥ ३९ ॥

वायु, यम, अग्नि, वरुण, चंद्र, ब्रह्मदेव व ब्रह्मदेवाचा पिता तूच आहेय. म्हणून
माझा तुम्हाला सहस्रशः नमस्कार असो. आणि पुनः पुनः तुम्हाला नमस्कार असो.

नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते नमोस्तु ते यर्वत एव सर्व ! ।
अनंतवीर्यामितविक्रमस्त्वं सर्वं समाप्नोषि ततोसि सर्वः ॥ ४० ॥

तुम्हाला पुढून, पाठीमागून आणि सर्व बाजूनी नमस्कार असो. हे अनंतवीर्य तुमि अपार
शक्तीचे स्वामी आहात. तुम्ही सर्वव्यापी आहात आणि म्हणून सर्वकाही तुम्हीच आहात.

जी काइ एक तूं न्हवासि । तूं कवणी ठाइं गा नसासि ।
हें असो जैसा आहासि । तैसेया नमो ॥ ५१४ ॥

वायु तूं अनंता । यम् तूं नियमिता ।
प्राणिगणीं वस्ता । अग्नि जी तूं ॥ ५१५ ॥

तुम्ही शिव व शक्ति यांच्या अगोदरचे असून महतत्व जी माया
तिचीही मर्यादा तुम्ही आहां. तूं स्वयमेव अनादि पुरातन आहेय.

तुम्ही सर्व विश्वाचें जीवन व मूळकारण आहां. भूतकाळ
व भविष्यकाळ यांचे ज्ञान होणे हे तुझ्याच कृपेने होते.

हो भेदरहित प्रभो, तू वेदाचे डोळे आहेय. आत्मस्वरूपाशीं तूं अभिन्न आहेय
व ज्या मायेने हें सर्व जग व्यापले आहे, त्या मायेला आधार तूच आहेय.

म्हणून देवा, तुला श्रेष्ठ असें आश्रयस्थान म्हणतात; आणि
प्रलय काळाच्या शेवटीं मायाहि तुझ्या स्वरूपीं लीन होते.

फार काय सांगावे ! देवा, तुझ्याकडून सर्व विश्व विस्तारले गेले आहे.
तेव्हा, अनंतरूप असे जे तुम्ही त्या तुमचे वर्णन कोणाला बरे करतां येईल ?

वायुः, यमः, अग्निः, वरुणः, शशाङ्कः, प्रजापतिः त्यम्, प्रतितामहः, च,
नमः, नमः, ते, अस्तु, सहस्रकृत्यः, पुनः, च, भूयः, अपि, नमः, नमः, ते

नमः, पुरस्तात्, अथ, पृष्ठतः, ते, नमः, अस्तु, ते, एव, सर्व,
अनन्तवीर्य, अमितविक्रम्, त्यम्, सर्वम्, समाप्नोषि, ततः, असि, सर्वः

हे भगवंता ! असे काय आहे की ते तुझेच रूप नाही ? व तुम्ही नाहीं असें
कोणतें ठिकाण आहे ? पण हें आतां पुरे; तू जसा आहेय, तशा तुला नमस्कार !
श्री अनंता, तुम्ही वायु आहां. प्राण्यांना कर्माप्रमाणे शासन करणारा यम,
तूच आहेय. सर्व प्राणिमात्रांच्या जठरांत राहणारा अग्नि तूच आहेय.

वरुण तूं सोमु । ऋष्टा तूं ब्रह्मु ।
पितामहाचा परमु । आदिजनकु तूं ॥ ५१६ ॥

आणिक ही जें जें काहिं । रूप अथवा नाहिं ।
तेया नमो तुज पाहीं । जगन्नाथा ॥ ५१७ ॥

ऐसें सानुरागे चित्तें । स्तवन केलें पांडुसुतें ।
मग पुढुतीं द्वाणे नमस्ते । नमो प्रभू ॥ ५१८ ॥

पाठिं तिये खायंते । निहाळी मूर्तिंते ।
पुढुतीं द्वाणे नमस्ते । नमो प्रभू ॥ ५१९ ॥

इयें चराचरीं समस्तें । अखंडित देखें तेयांते ।
आणि पुढुतीं द्वाणे नमस्ते । नमो प्रभू ॥ ५२० ॥

ऐसिं देखैनि अद्भुतें । आर्थ्य होतसे मातें ।
तंव तंव द्वाणे नमस्ते । नमो प्रभू ॥ ५२१ ॥

आणिक स्तुति नाठवे । आणि निवांतां हिं न झावे ।
नेणों कैसा प्रेमभावें । गाजों चि लागे ॥ ५२२ ॥

किंवहुना इयापरीं । नमन केलें सहस्रवेळीं ।
पुढुतीं द्वाणे श्रीहरी । तुज समुखा नमो ॥ ५२३ ॥

देवासि पाठि पोट आथि कां नाहिं । येणे आद्वां उपेगु काइ ।
तरि तुज पाठिमोरेयासि ही । नमो स्वामी ॥ ५२४ ॥

आतां वेगळालेयां हिं अघेवां । नेणे रूप करूं देवा ।
द्वाणौनि नमो तुज सर्वा । सर्वव्यापका ॥ ५२५ ॥

जी अनंतबलसंभ्रमा । तुज नमो अनंतविक्रमा ।
सकळकळिं समा । सर्वदेशा ॥ ५२६ ॥

वरुण, सोम, यृष्टी उत्पन्न करणारा ब्रह्मदेव
आहेय. आणि ब्रह्मदेवाचाही जनक तूच आहेय.
याशिवाय आणखी जें जें काहीं रूप असेल, किंवा अरूप असेल,
तें सर्व तूच आहेय. म्हणून तशा त्या तुला मी नमस्कार करतों.
अशारीतीने प्रेमयुक्त चित्ताने भगवंताला अर्जुनाने नमन केले व पुन्हा:
'हे प्रभो, तुम्हाला नमस्कार असो; नमस्कार असो,' असें तो म्हणूं लागला.
नंतर श्रीकृष्णाच्या मूर्तीकडे नीट न्याहाळून
पाहिल्यावर, अर्जुन पुन्हा उद्घारला, नमस्ते, नमस्ते !
स्थावरजंगम पदार्थ व प्राणी त्या रूपाचे ठिकाणीं पाहून, व पुनः
पुनः भगवंता ! नमस्कार असो, नमस्कार असो,' असे म्हणूं लागला.
अशीं प्रभूंची अत्यंत आर्थ्यकारक अनंत स्वरूपें जों जों त्याला
स्फुरूं लागलीं, तों तों केवळ नमस्ते नमस्ते, असेंच म्हणत राहिला.
यापेक्षा जास्त स्तुति कशी करावी हें आठवेना आणि स्वरूप मुकाट्यानेही
बसवेना; अशा प्रेमभावनेने जास्त स्तूतिच करूं लागला, ती सांगतां येत नाहीं.
एकंदरीत, अशा प्रकारे त्याने हजारदां नमन केलें; व पुन्हा म्हणाला
कीं हे माझ्यासमोर असणाऱ्यां हरि, तुला नमस्कार असो.
देवाला पाठ पोट आहे किंवा नाही, या विचाराचा आम्हाला काय
उपोयोग ? परंतु महाराज. पाठमोरा जो तूं, त्या तुला नमस्कार असो.
माझ्या पाठीशीं आहेय म्हणून तुला पाठमोरा म्हणावें. पण
वस्तुतः तुम्ही जगाला समोर नाहीं आणि पाठमोरेही नाहीं.
देवा, ज्याच्या बळाचा प्रभाव अनंत आहे, तुम्ही अगणित पराक्रमी
व सर्व रूपांत सर्वकाळीं सम आहां, त्या तुम्हांला नमस्कार असो.

आघवां अचकाशिं जैयें । अचकाशु होउनि आकाश असे ।
तूं सर्वपण तैयें । पातलासि सर्व ॥ ५२७ ॥

किंबहुना केवळ । सर्व हें तूं चि निखळ ।
आगा क्षीरार्णवीं कल्होळ । पयाचे जैये ॥ ५२८ ॥

द्व्याणौनियां देवा । तूं वेगळा न्हवसि सर्वा ।
हें आले मज सद्गवा । आतां तूं चि सर्व ॥ ५२९ ॥

सखेति मन्या प्रस्यभं यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सखेति ।
अजानता महिमानं तवेदं मया प्रमादात्प्रणयेन यापि ॥ ४१ ॥

मी तुम्हाला तुमचा महिमा न जाणता माझा मित्र मानून,
हे कृष्णा, हे यादवा, अरे सख्या इत्यादि जें तुला बोललों.

परि ऐसेया तूते स्यामी । काहीं नेणों चि जी आहीं ।
द्व्याणौनि संबंधर्मी । राहाटलों तुसीं ॥ ५३० ॥

आहा थोर वाउर जाले । अमृते संमार्जन केले ।
वृषभ घेउनि दीधले । कंमधेनूते ॥ ५३१ ॥

परिसु हाता आला । तों नेणौनि गाडौरां घातला ।
कल्पतरुंचा केला । कूंपु सेता ॥ ५३२ ॥

चिंतामणिची खाणि देखिली । परि नोळखे चि द्व्याणौनि अक्केरिली ।
तैयी तूळी जवळीक धाडिली । संघातीपणे ॥ ५३३ ॥

हें आजिचे चि पाहे पां रोकडे । कवण जूळ हें केवडे ।
एथ परब्रह्म तूं उघडे । सारथी केलासि ॥ ५३४ ॥

एयां कौरवांचेया घरा । शिष्टाइये धाडिलासि दातारा ।
ऐसा घणेसाठिं जागेश्वरा । चीकिलासि जी ॥ ५३५ ॥

ज्याप्रमाणे सर्व आकाशांत आकाशमय होऊन आकाशच
अस्यते, त्याप्रमाणे तूं सर्वाना व्यापून सर्व झांला आहेस.

किंबहुना सर्वत्र तुम्हीच केवळ भरलेले आहां. परंतु
क्षीर समुद्रावर जशे क्षीराचेच तरंग उस्यतात,

म्हणून, देवा, तुम्ही या सर्व विश्वापासून निराळे नाहींच आहां,
हे माझ्या प्रत्ययास आले आहे; तर आतां देवा, सर्व तूंच आहेस.

सखा, इति, मत्वा, प्रस्यभम्, यत्, उक्तम्, हे, कृष्ण, हे यादव, हे सखे, इति,
अज्ञानता, महिमानम्, तव, इदंम्, मया, प्रमादात्, प्रणयेन्, वा, अपि

पण, महाराज ! सर्व नामरूपाने तूंच नटला आहेस असे आम्हीं तुला
केवळांच जाणले नाहीं, म्हणूनच तुझ्याशीं सोयरेपणाच्या नात्याने वागलों,

अरे अरे ! ही फारच अनुचित गोष्ट झाली कीं, आम्हांला अमृत मिळाले, त्यां अमृताचा
उपयोग सडासंमार्जनाकडे केला व कामधेनु देऊन तिच्या बदला शिंगरूं घेतलें.

प्रत्यक्ष परिसाचा खडक प्राप्त झाला अस्यताना, तो फोडून घराच्या पायासाठी
भर म्हणून घातला. तसेच कल्पतरु तोडून त्याचें शेतास कुंपण केलें;

चिंतामणीची खाण सांपडावी, ओळखता न आल्यामुळे तिची उपेक्षा केली जावी,
तशी आम्हांला जवळीक लाभली अस्यतांही आम्ही मित्रभावांने तुळी उपेक्षा केली.

आजचीच प्रत्यक्ष गोष्ट पाहा कीं, कीं हें युद्ध केवडे व काय किंमतीचे,
पण तूं प्रत्यक्ष परब्रह्म असूनहि तुला मी आपला सारथी केला,

आण जगन्नाथा ! या कारवांच्या तुला शिष्टाईस्याठीं सुद्धां
धाडलें ! तूं जागृत दैवत असूनही, तुला आम्ही खर्ची घातले.

तूं योगियांचे समाधिसुख । कैसें जाणो चि ना मूर्ख ।
उरोधु तुर्यी सदमुख । करूं देवा ॥ ५३६ ॥

यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि विहारशाय्यासनभोजनेषु ।
एकोऽथवाप्यच्युत तत्यमक्षं तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥ ५२ ॥

चिश्रांतिच्यावबेळी चेष्टा करताना, एकाच शाय्येवर शयन करताना आसन, भोजन इत्यादि प्रसंगीं
तूं एकटा असतांना किंवा लोकांसमोर तुझा पुष्कल अनादर केला, त्यावदल हे अप्रमेया, तूं मला क्षमा कर.

तुं या विश्वाची आदि । बैस्यसि जिये सभायदिं ।
तेथ सोयरिकी करुनि आर्धी । रळीं बोलें ॥ ५३७ ॥

चिपायें राउळा येवों । तरि तूझेनि आंगे मानु पाहों ।
न मानीसि तरि जावों । रुसौनियां ॥ ५३८ ॥

पायां लागैनि बुझावणी । तूझां ठांडे सारंगपाणी ।
आणिके हीं करणीं । बहुते असति ॥ ५३९ ॥

स्वजनपणाचिया वाटा । पाहों लागले उपराठा ।
ऐसेया परीं घैकुंठा । चूकलों आर्द्दी ॥ ५४० ॥

देवा तुजसिं आर्द्दी कोलु धरूं । अखंड लोंबीझोंबी करूं ।
ऐसा सरिपाडु धरूं असकरूं । निकरैं तंडों ॥ ५४१ ॥

चांग तें उराउरीं मागों । आणि तुज चि किं बुद्धि सांगों ।
तेविं चि द्वाणों काइ लागों । तूऱे आर्द्दी ॥ ५४२ ॥

ऐसा अपराधु एतुला आहे । जो त्रिभुवनीं परि न समारे ।
जी नेणों चि आर्द्दीं पाए । स्वीकरिले तूऱे ॥ ५४३ ॥

देवो भोजनाचां अवसरीं । लोभे किर आठवण करी ।
पैं माझी नियुगै अवधारीं । किं उगा चि वैसें ॥ ५४४ ॥

योगीलोक तुझ्याच ठिकाणीं समंधि लावून सुख भोगतात; परंतु मला मुर्खाला
हें काहिंच कळलें नाहीं ! व तुझ्या तोंडावर वर्मी लागेल, असें भाषण करीत होतों.

यत्, च, अवहासार्थम्, असत्कृतः, असि, विहारशाय्यासनभोजनेषु,
एकः, अथवा, अपि, अच्युत, तत्यमक्षम्, तत्, क्षामये, त्वाम्, अहम्, अप्रमेयम्

तूं या विश्वाचें अनादिकरण असतांना, पण ज्या सभाजनांस्यें तूं बसत
असस, आम्ही सोयरिकीच्या नात्यानें तुझ्याशी चेष्टा करीत असे,
कर्दीं तुजघरीं येत असूं, तर तुमच्या बरोबरीनें मान घेत होतों; आणि
तूं असें पण सन्मान होऊनही आम्ही अतिपरिचयानें तुझ्यावर रुसलो.

हे शार्ङ्गपाणि भगवंता ! तूं पायां पडून आमची समजूत केली पाहिजेस
असाही हड्ड धरला, याप्रमाणे आम्ही बहुत वेळा तुमच्याबरोबर वागलों.

मी तुला जिवलग मित्र या नात्यानें तझ्यापुढे पाठ करून बसत
होतो. हें आम्हांला योग्य होतें काय ? पण महाराज, आम्ही चुकलों.

देवा ! तुमच्या बरोबर दाढपड्हा खेळलों, आखाड्यांत कुनी तर केली;
आणि सरीपाट खेळताना सोंगट्यावरून तुझ्याशी हातधाईवर येत होतो.

जी चस्तु चांगली असेल ती ती झटपट मागत होतो. तुम्हांला शहाणपणाच्या
गोष्टी सांगितल्या. 'आम्ही काय तुझे लागतों' असे शब्द तुम्हांला बोललो आहों.

हा अपराध असा आहे कीं, जो त्रिभुवनांतहि मावणार नाही, पण
तुझ्या पायांस र्पर्श करून सांगतो, कीं आम्ही केवळ अजाण होतो !

देवा ! तुम्ही जेवणाचे वेळीं माझी खरोखर प्रेमाने आठवण करीत असां,
पण माझा निर्लज्ज गर्व पाहा ना कसा तो ! मी फुगूनच बसायचा.

देवाचां भोगायतनीं । खेळतां शंका न धरी मरीं ।
आणि रिगौनियां शयनीं । सरिसा पहुँडे ॥ ५४५ ॥

कृष्णा ह्यानैनि हाकारिजे । यादवपणे तूतें लेखिजे ।
आपुली आण वाइजे । जातां तुज ॥ ५४६ ॥

मज एकासनीं वैसणे । कां तूझा बोलु न मनणे ।
हें प्रीतिचेनि दाटपणे । बहुत घडले ॥ ५४७ ॥

ह्यानैनि काइ एक आतां । केती निर्वेदजैल अनंतां ।
मी राशि आहें समस्ता । अपराधांचा ॥ ५४८ ॥

एयालागि पुढां अथवा पाठिं । जियें राहटलां विरुद्धे गोमटीं ।
तियें मायेचिया परि पोटीं । सामाचिं प्रभू ॥ ५४९ ॥

जी कव्हणी एके घेले । सरिता घेऊन येति खड़ुले ।
तियें सामाविजति समुद्रें जळें । किं वोस्यंडिजे सांघै ॥ ५५० ॥

तैसे प्रीती कां प्रमादे । देवेसिं बोलिलां विरुद्धे ।
तियें मज मुकुंदे । उपसहार्वी ॥ ५५१ ॥

आणि देवाचेनि क्षमत्ये क्षमा । आधारु जाली आहे भूतग्रामां ।
ह्यानैनि ते पुरुषोत्तमा । कैसेनि ह्याणो ॥ ५५२ ॥

परि तर्हीं अप्रमेया । मज शरणागता आपुलेया ।
क्षमा कीजो यया । अपराधांसि ॥ ५५३ ॥

पितासि लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्यश्च गुरुगरीयान् ।
न त्वत्स्मोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभावः ॥ ४३ ॥

तुम्ही या संपूर्ण चराचर सृष्टीचे पिता आहात. अत्यंत पूज्य व आद्य असा गुरु
आहेस. तुमच्या वरोबरीचा कोणीही नाही मग तुझ्यापेक्षां अधिक कोठून असणार ?

देवांच्या अंतःपुरांतही खेळतांना माझ्या मनांत शंका उत्पन्न होते नये
इतकेंच काय, तुझ्या बिघान्यावर जाऊन तुझ्या शेजारी निजत होतों.
'अरे कृष्ण!' म्हणून तुला हांक मारावी. इतर यादवांप्रमाणे तुम्हांला मानीत
होतों, 'बघ गेलास तर माझी शपथ आहे ! नको ना जाऊ !' असे सलगीने वागलो.
एकाच आसनावर तुम्हांला खेटून वसणे, किंवा तुमचा शब्द
मनावर न घेणे, असत्या गोष्टी अतिपरिचयामुळे पुष्कल घडल्या.
म्हणून हे अनंता, आणखी अशा अमयदिच्या तुम्हांला
किती गोस्टी सांगू ? मी सर्व अपराधांची रास आहें.
तेव्हा, प्रभो, तुमच्या प्रत्यक्ष किंवा अपरोक्ष आम्हीं जें कांहीं
अयोग्य वर्तन केले, भगवंता ! तें सर्व आईप्रमाणे पोटांत घाल,
महाराज, कोणत्याहि एकेवेळीं जेव्हा नद्या गढूळ पाण्याचें लोट घेऊन येतात, समुद्राने
तरीही त्याचा अंगीकार केला. कारण अन्य काय गती आहे बरे त्या पाण्यांल ?
त्याप्रमाणे प्रेमाने असो की प्रमादाने असो, माझ्याकडून देवाल
जीं विरुद्ध भाषणे घोललीं गेली, तीं तीं, हे मुकुंदा, पोटांत घाल !
आणि देवाच्या क्षमागुणाच्या अंशामुळे पृथ्वी क्षमा सज्जेला पत्र झाली, म्हणून
श्रीकृष्णा, मी जितकी म्हणून चिनवणी करीन, तितकी थोडीच आहे.
तरी आतां प्रमाणाच्या आटोक्यांत न येणाऱ्या भगवंता ! मी जो
आंपल्याला शरण आलों आहे, मला सर्व आपराधांची क्षमा कराच !

पिता, असि, लोकस्य, चराचरस्य, त्वम्, अस्य, पूज्यः, च, गुरुः, गरीयान्,
न, त्वत्स्मः, अस्ति, अप्यधिकः, कुतः, अन्यः लोकत्रये, अपि, अप्रतिमप्रभाव

जी जाणितले मियां साचें । महिमान आतां देवाचें ।
देवो होये चराचराचें । जन्मस्थान ॥ ५५४ ॥

हरिहरादि समस्तां । देवा तूं परदेवता ।
वेदातें हिं पढविता । अदिगुरु तूं ॥ ५५५ ॥

गंभीर तूं श्रीरामा । नानाभूतैकथामा ।
सकळगुणीं अप्रतिमा । अद्वितीया ॥ ५५६ ॥

तुजस्यि नाहिं सरिस्ये । हें प्रतिपादन काइस्ये ।
तुवां जालेनि आकाशें । सामाचिलें जग ॥ ५५७ ॥

तेया तुझेनि पाडे दूजें । ऐसे बोलतां चि जी लाजिजे ।
तेथ अधिकाची कीजे । गोठि केवि ॥ ५५८ ॥

म्हणौनि त्रिभुवनीं तूं एकु । तुज सरिसा ना अधिकु ।
तुझा महिमा अलोलिकु । नेणिजे वानुं ॥ ५५९ ॥

तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम् ।
पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः प्रियः प्रियार्याहसि देव सोदुम् ॥४४ ॥

म्हणून जगाचा स्वामी आणि स्तवन करण्या योग्य अशा तुला प्रसन्न होण्याकरितां प्रथना करतो. जसा फुत्राचा अपराध पिता,
मित्राचा अपराध मित्र व पत्नीचा अपराध पती सहन करतो, त्या प्रमाणे माझें अपराध तूं कृपा करून सहन करावेस.

ऐसे अर्जुने द्विषितले । मग पुढुतीं दंडवत घातले ।
तेथ सात्विकाचें आलें । भरितें तेया ॥ ५६० ॥

द्विणतां प्रसीद प्रसीद । वाचा होंतसे सद्द ।
काढीं जी अपराध- । समुद्रानियां ॥ ५६१ ॥

तुज विश्वसुहदातें कहीं । सोइरेपेणे न मनूं चि पाहीं ।
तुज ईश्वरेश्वराचां ठांडे । ऐश्वर्य केले ॥ ५६२ ॥

हे श्रीकृष्णा, तुमचा महिमा मीं अतां पूर्ण जाणला आहे.
तूं या स्थावरंगमात्मक जगाचें उत्पत्तिस्थान आहेय.

तुम्ही विष्णु, शंकर आदिकरून सर्व देवांचें परमदैवत आहां;
आणि वेदांनाही तुमच्यापासूनच ज्ञान प्राप्त झाले आहे.

हे श्रीरामा तूं अति गंभीर असून, सर्व भूतांचे ठिकाणीं तुमची समदृष्टि आहे.
तूं सर्व गुणामध्यें बिनजोड आहेय व तुझ्यासारखे दुसर कोणीहि नाहीं.

तुमच्या बरोबरीचा दुसरा कोणी नाहीं. हे सांगायला तरी कशाला हवे ?
आकाशरूप झालेल्या तुझ्या ठिकाणीच संपूर्ण त्रिभुवन सामावले आहे.

मग अशा सर्वव्यापी तुमच्या तोलाचें काहीं आहे, असें म्हणणे केवळ
लज्जास्पद आहे, मग तुजपेक्षां कोणी अधिक, ही गोष्टच कशाला करावी ?

म्हणून या संपूर्ण त्रिभुवनात तूंच एक असून तुमच्या बरोबरीचा किंवा तुमच्याहून
दुसरा कोणी नाहीं. तुझी अलौकीक थोरवी कशी वर्णन करावी ते कळत नाही.

तस्मात् प्रणम्य, प्रणिधाय, कायम्, प्रसादये, त्वाम्, अहम्, ईशम्, ईड्यम्,
पिता, इव, पुत्रस्य, सखा, इव, सख्युः, प्रियः, प्रियायाः, अर्हसि, देव, सोदुम्

असें अर्जुन बोलला आणि त्याने दंडवत घातले,
त्यावेळी त्याच्यां अष्टसात्त्विक भाव भरून आहे.

मग अत्यंत गहिंवरून गद्गद वाणीने भगवंताला म्हणाला, कीं
'प्रसन्न हो, प्रसन्न हो. 'देवा, मला अपराधरूपी समुद्रांतून काढ.

तूं सर्व जगाचा मित्र असून, तुम्हाला सोयच्याच्या नात्याने आम्हीं कर्थींच फारसा
मान दिला नाही. सगळ्या देवांचा जो तूं ईश्वर, त्या तुझ्या ठिकाणी प्रभुत्य गाजविले.

तूं वर्णनीयु परि लोभे । मातें वानितां सभे ।
तें मियां साहिजे खोबे । निवांता चि ॥ ५६३ ॥

आतां ऐसेसेयां अपराधां । मर्यादा नाहिं मुकुदां ।
ह्याणैन रक्ष प्रमादा । पसावो ह्याणवीं ॥ ५६४ ॥

जी हें चि विनवावेयालागि । कैची योग्यता माझां आंगीं ।
परि अपत्य जैसे सलगी । बापेसिं घोले ॥ ५६५ ॥

नातरि प्राणाचें सोयरें भेटे । मग जिवे जिये भूतलिं संकटें ।
तियें निवेदितां न घटे । संकोचु कांहीं ॥ ५६६ ॥

कां उखितें आंगे जीवे । आपणें दीधलें जिया आघवे ।
तिये कांतु मीनलेयां न झावे । हृदय जेवि ॥ ५६७ ॥

तियापरीं जी मियां । तुमतें विनविलें गोसावियां ।
परि आणिक ही एक ह्याणावेया । कारण असे ॥ ५६८ ॥

अहष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा भयेन च प्रव्यथितं मनो मे ।
तदेव मे दर्शय देव रूपं प्रसीद देवेशो जगन्निवास ॥ ४५ ॥

पूर्वी मी कधीही न पाहिलेले विश्वरूप पाहिल्यानंतर आनंदित झाले आहे. व तसें माझे मन
भयाने दुःखी झाले, आतां हे जगन्निवास ! मजवर कृपा करून तें पूर्वीचे रूप मला दाखव.

तरि देवेसि सलगि केलि । जे विश्वरूपाची आळि घेतली ।
ते मायेबापें पुरविली । स्नेहालपणे ॥ ५६९ ॥

सुरतरूचिं झाडे । आंगणिं लविसि कोडे ।
देसि कामधेनूचे पाडे । खेलावेया ॥ ५७० ॥

मियां नक्षत्रीं डाव पाडावा । मग चंद्रुं चेंडुवालागि मागावा ।
हा संदु सिद्धी नेला आघवा । माउलिया तुवां ॥ ५७१ ॥

सर्वथा स्तुती करण्यास तूच योग्य असून तुम्हीच भर सभेत माझी
नांवाजणी केलीत, पण मी गर्वाने अधिकच फुशारक्या मारीत होतो.
हे मुकुदा, अशा प्रकारच्या माझ्या अपराधांना गणतीच नाहीं;
म्हणुन या अपराधांपासून माझें रक्षण कर रक्षण कर.
अहो, अशी क्षमेची याचना करण्याचीही योग्यता माझ्या अंगीं नाहीं;
लहान मूल ज्या प्रमाणे आपल्या बापाशी सलगीने भाषण करते.
किंवा अन्यंत जिवलग सोययाची भेट झाली असतां, आपण भोगलेले
जे संकटाचे सर्व प्रंसग याच्याजवळ सांगण्यास संकोच घाटत नाही.
अथवा जिने आपले तन, मन व आत्माही मनोभावाने आपले पतीस अर्पण केला
आहे, त्याची भेट झाल्यावर त्याशीं जीर्वीचे बोलतानांना त्या पतिव्रतेला राहवत नाहीं,
त्याप्रमाणे प्रभो, माझे अपराध क्षमा करण्याबदल मीं तुम्हांस
विनंति केली, व माझा आणखी कांहीं एक सांगावयाचा हेतू आहे.

अहष्टपूर्वम्, हृषितः, अस्मि, दृष्ट्वा, भयेन, च, प्रव्यथितम्, मनः, मे
तत्, एव, मे दर्शय, देव रूपम्, प्रसीद, देवेश, जगन्निवास

देवा ! मी तुझ्याशीं सलगि करून तुझें विश्वरूप पहाण्याचा हड्ड धरला
ती माझी लडिगालपणाची सलगी होती. ती आपण मायबापांनी पुरविली.
ज्याप्रमाणे कौतुकाने आंगणांत कल्पतरूचीं झाडे लवार्वीत
द्यार्वीत अथवा कामधेनूचे वासरू खेलावयास आणून द्यावे,
नक्षत्ररूप फाश्यांनी डाव टाकला व चेंडू खेलण्याकरिता
चंद्र द्यावा हा माझा सर्व हड्ड माझ्या आई, तूं सिद्धीस नेलास.

जेया अमृतलेसालागि सायास । तेयाचा पाउसाळा केला च्याज्जी
मास । पृथिवी वाहोनि चासेंचास । चिंतामणि पेरिले ॥ ५७२ ॥

ऐसा कृतकृत्यु केलां स्वामी । बहू लळां लाळिलां तुहीं ।
दाविले जें हरब्रदीं । नाइकिंजे कार्नीं ॥ ५७३ ॥

मज देखावेयाची केउती गोठि । जेयाची उपनिषदां नाहिं भेटि ।
ते जिह्वारिची गांठि । मजलागिं सोडिली ॥ ५७४ ॥

जी कल्पादि लागौनि । आजिची घडी धरूनि ।
माझिं जेतुलीं होउनि । गेलीं जन्मे ॥ ५७५ ॥

तेयां आधवेयांआंतु । घरडहुलि घेउनि असें पांतु ।
परिं देखिजे आइकिंजे हे मातु । आंतुडे चि ना ॥ ५७६ ॥

बुद्धीचें जाणणे । कहिं चि न घचे जेयाचेनि आंगणे ।
हे साद हि अंतष्करणे । करखे चि ना ॥ ५७७ ॥

तेथ डोळेयां देखि होआवी । हे गोठी काइसेया करावी ।
किंबहुना पूर्वी । हष्ट ना श्रुत ॥ ५७८ ॥

ते हे विश्वरूप आपुले । तुहीं मज जी दाविले ।
तरि माझे मन जाले । हष्ट देवा ॥ ५७९ ॥

परि आतां ऐसी चाड जीविं । जे तुजसिं गोठि करावी ।
जवळिक हे भोगावी । आलिंगुनि तूते ॥ ५८० ॥

ते इये विश्वरूपिं करूं म्हणिजे । तरि कवणे एके मुखेंसि
चावळिजे । आणि कोणा खेंव देईजे । तुज लेख नाहिं ॥ ५८१ ॥

द्याणौनि घारेयासवे धावणे । न घडे गगना खेंव देणे ।
जळकेलि खेळणे । समुद्रीं केउती ॥ ५८२ ॥

ज्या अमृताच्या थेबाकरितां कष्ट पडतात, त्याचा चार मास पाऊस पाढलास.
आणि पृथ्वी नांगरून खाचंराखांचरांतून चिंतामणीची पेरणी केलीत.

त्याप्रमाणे भगवंता ! मला अत्यंत कृतार्थ केले. तुहीं माझे पुष्कल लाड पुरवलेत.
शंकर किंवा ब्रह्मदेवांनी ज्याची वार्ता ऐकली नसेल, ते विश्वरूप मला दाखविलेत.

अहो, पाहाण्याची गोष्ट दूरच राहो, उपनिषदांनाही ज्याची भेट झाली
नाहीं, अशी आपल्या जीवांतील गुद्य गोष्ट तुम्हीं माझ्याकरितां उघड केली.

देवा ! कल्पांच्या आरंभापास्यून या
क्षणापर्यंत माझे जितके जन्म होऊन गेले,

या सर्व जन्मांचा अगदीं सडकून झाडा घेतला, पण
ही गोष्ट ऐकलेली किंवा पाहिलेली आढळतच नाहीं.

अहो, बुद्धीच्या जाणतेपणाला या विश्वरूप रहस्याच्या अंगणांतसुद्धां
येत नाहीं व अंतःकरणालाहि याची कल्पना करतां येत नाही,

अशा स्थितीत डोळ्यांना पाहावयास मिळावे, ही गोष्टच
कशाला हें पूर्वी कोणीहि पाहिले नाहीं अथवा ऐकले नाहीं.

ते हे आंपले विश्वरूप तुम्हीं माझ्या डोळ्यांना प्रत्यक्ष
दाखविलेत, याने माझे मन फारच आनंदित झाले आहें.

पण अंतःकरणांत आतां अशी इच्छा आहे की, कीं तुमच्याजवळ गुजगोष्टी
बोलाव्या, तुमच्या स्नेहाचा उपभोग घ्यावा, आणि मित्रत्वाने मिठी मारावी.

तेहां ते याच रूपांत करूं म्हटले, तर अनंत मुखापैकीं कोणत्या एका मुखाबरोबर
बोलावे ? आणि तूं अर्म्याद असल्याने तुझ्या कोण्या रूपाला आलिंगन घ्यावे ?

म्हणून, घायाबरोबर धावणे अगर गगनाला आंलिंगन देणे
घडणार नाहीं. आणि अफाट समुद्रामध्ये जलक्रीडा कशी करावी ?

एयालगि देवा । येथ भय उपजतसे जीवा ।
द्याणौनि येतुला लळा पाळावा । तरि पुरे हें आतां ॥ ५८३ ॥

पैं चराचर विनोदे पाहिजे । मग तेणे सुखे घरी राहिजे ।
तैसे चतुर्भुज रूप तूऱे । तो विसांवा आह्ना ॥ ५८४ ॥

आह्नीं योगजात अभ्यासावे । तेणे यया चि अनुभवा यावे ।
शास्त्राते आलोडावे । परि सिध्दांतु तो हा चि ॥ ५८५ ॥

आह्नीं यजने कीजतु सकळे । परि तिये फलावि येणे चि फळे ।
तीर्थे होतु केवळे । यया चि लागि ॥ ५८६ ॥

आणिक ही काहिं जे जे । दानपुण्य आह्नीं कीजे ।
तेया फलरूप तूऱे । चतुर्भुजा चि होआवे ॥ ५८७ ॥

ऐसी तेथिची जी आवडी । तें देखावेया लघडस्ववडी ।
वर्त असे ते सांकडी । फेडीं वेगां ॥ ५८८ ॥

आगा जीविचे जाणतेया । सकळ विश्व वसवितेया ।
प्रसन्न होई पूजितेया । देवांचिया देवा ॥ ५८९ ॥

किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तमिच्छामि त्वा द्रष्टुमहं तथैव ।
तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ॥ ४६ ॥

किरीट धारण करणाऱ्या, गदा धारण करणाऱ्या, हातीं चक्र धरलेला, पूर्वाच्या चतुर्भुजरूपाने पाहण्याची
मला इच्छा आहे. हे यहस्त्रबाहो, हे विश्वरूपधारिन्, तूं पुनः तेंच चतुर्भुज स्वरूप धारण कर.

कैसीं नीळोत्पळाते राखित । आकाशा रंगु लवित ।
तेजाची बोज दाखित । इंद्रनीळ ॥ ५९० ॥

जैसा परिमळु जाला मरगजा । कां आनंदासि निगलिया दोनि
भुजा । एणे आधवेनि मकरध्यजा । जोडली बरघ ॥ ५९१ ॥

याकरितां, हे देवा मळ्या मनांत या विश्वरूपचे भय वाटते,
आणि म्हणूनच एवढा हड्ड पुरवावा कीं, आतां हें विश्वरूपाचे दर्शन पुरे.
हें स्थावर जंगम विश्व कौतुकाने अवलोकन केल्यावर पण राहायला यावे
ते स्वतःच्याच घरी त्याप्रमाणे तुमचे चतुर्भुज रूपच आमच्या विश्रांतीचे स्थान होय.
आम्ही सर्व योगांचा अभ्यास केला तरी तरी अखेर हाच अनुभव घ्यायचा
आहे; शास्त्रांचा विचार केला असताही याच स्वरूपाचा सिद्धांत होतो.
आम्ही सर्व यज्ञ केले तरी त्यांची फलप्रपत्ति हेंच रूप होय; आणि सर्व
तिर्थयात्रा केल्या तरी दर्शन होईल हाच हेतू मनात धरून करतो.
आणखीही जें जें कांहीं पुण्य अथवा दान आम्ही करतों,
त्याच्या फलाच्या ठिकाणी तुऱे चतुर्भुज रूप हेंच फल होय.
याप्रमाणे त्या चतुर्भुज रूपाची जीवास आवड उत्पन्न होऊन, तेंच
पाहण्याकरितां उत्कंठा लागली आहे. ती अडचण आपण लवकर दूर करा.
हे अंतःकरणातील सर्व गोष्टी जाणणाऱ्या देवा, सर्व विश्वास
च्यापणाऱ्या, परमपूज्य देवाधिदेवा, मला प्रसन्न व्हा.

किरीटिनम्, गदिनम्, चक्रहस्तम्, इच्छामि, त्वाम्, द्रष्टुम्, अहम्, तथा, एव,
तेन, रूपेण, चतुर्भुजेन, सहस्रबाहो, भव, विश्वमूर्ते

त्या शामसुंदर रूपाचा रंग कस्या निळ्या कमळालही रंगविणारा !
आकाशालही निळाई देणारा ! आणि निळमण्याला तेजस्वीपणा आणणारा.
ज्याप्रमाणे पाचूला सुगंध सुटावा किंवा आनंदाला हात फुटावे,
ज्याच्या मांडयांच्या शोभेमुळे मदनाला सौंदर्य प्राप्त झाले,

मस्तकिं मुकुटा ठेविले । किं मस्तक मुगुट जाले ।
श्रिंगारे लेणे लाधले । आंगनचे जेया ॥ ५९२ ॥

इंद्रधनुखाचिये आडणी- । माझी मेघ गगनरंगणी ।
तैसे आवरले सारंगपाणी । वैजयंतिया ॥ ५९३ ॥

कवणि ते उदार गदा । करी असुरां कैवल्याचा धोंदा ।
कैसे चक्र हान गोविंदा । सौम्य ते ॥ ५९४ ॥

किंबहुना स्वामी । ते देखावेया उत्कंठ मी ।
द्वौनैनि झडकरूनि तुझी । तैसे चि होआवे ॥ ५९५ ॥

हे विश्वरूपाचे सोहळे । भोगूनियां निवाले डोळे ।
आतां होताति आंधळे । कृष्णालगि ॥ ५९६ ॥

ते साकार कृष्णरूपडे- । वांचूनि पाहों आन नावडे ।
ते नेदखतां थोडे । मानिताति हे ॥ ५९७ ॥

आद्वां भोगमोक्षाचा ठांडे । ते श्रीमूर्तिंघांचूनि नाहिं ।
द्वौनैनि तैसा चि साकारु होई । हे संहारीं आतां ॥ ५९८ ॥

श्रीभगवानुवाच -

मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् ।
तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम् ॥ ४७ ॥

श्रीभगवान म्हणाले ! प्रसन्न झालेल्या मीं माझ्या ऐश्वर्यसामर्थ्यानि तुला हे माझे तेजोमय,
अमर्याद, आद्य असे रूप दाखविले. हे तुझ्याशिवाय दुसऱ्या कोणाला पूर्वी दिसलेले नाही.

एया अर्जुनाचेया बोला । विश्वरूपा विस्मो जाला ।
द्वाणे ऐसा नाहिं देखिला । धसाळ कोणी ॥ ५९९ ॥

कोणि हे वस्तु लाधलासि । तेया लाभाचा तोषु नेघसि ।
मां भेणे काइ बोलासि । हेंकाढु ऐसा ॥ ६०० ॥

ज्याचे मस्तक हे मुकुटाने सुशोभित झाले की भगवंताचे मस्यकच मुकुटाला
शोभा आणित आहे. व ज्या भगवंताच्या शरीराने शृंगारास अलंकार प्राप्त झाला.

इंद्रधनुष्याच्या कमानीवर जसे आकाशांत मेघ
दिसावे, तसा वैजयंतीमालेने सुशोभित दिसतोस.

आणि दैतदानवांनाही मोक्षदान देणारी तुझ्या हातांतील कशी ती उदार गदा !
गोविंदाच्या करकमलामध्ये कसे ते चक्र सौम्य तेजाने मिरवते आहे !

किंबहुना हे प्रभो ते तुझे रूप पाहाण्यास मी अधीर झालो
आहें. म्हणून आतां आपण ते चतुर्भुज रूप धारण करावे.

विश्वरूप पाहाण्याचे सोहळे भागून माझे डोळे निवाले आहेत, आणि
अतां तुमची सौम्य कृष्णमुर्ति पाहाण्यासाठी अत्यंत उत्सुक होत आहे.

ह्या डोळ्यांस त्या सगुण कृष्णमूर्तीशिवाय इतर कांहीं पाहणे आवडत
नाहीं. त्या मूर्तीपुढे या विश्वरूपाची यांना कांहींच महती घाटत नाहीं.

आम्हांला तुमच्या मूर्तींघांचून भुक्ति व मुक्ति देणारे दुसरे काहीं
नाहीं, म्हणून देवा, आतां तूं तसाच हो व हे विश्वरूप आटोप.

मया, प्रसन्नेन, तव, अर्जुन, इदम्, रूपम्, परम्, दर्शितम्, आत्मयोगात्,
तेजोमयम्, विश्वम्, अनन्तम्, आद्यम्, यत्, मे, त्वदन्येन, न, दृष्टपूर्वम्

याप्रमाणे अर्जुनाचे बोलणे ऐकून श्रीकृष्णांना मोठे आश्वर्य घाटले
व आणि तो म्हणाला, असा दुसरा कोणीच अविचारी पाहिला नाहीं !

तुला केवढी अलौकीक वस्तु लाभली ! त्याचा संतोष न मानतां.
उलट एककळी मनुष्यासारखा भिऊन काय बोलतोस ते कळत नाहीं.

आहीं सवियां चि जै प्रसन्न होणे । तैं आंग चि वरि ह्याणे देणे ।
चांचूनि जीउ असे वेचणे । कक्षणालागि ॥ ६०१ ॥

तें हें तूळिये चाडे । आजि जीवाचे चि दळवाडे ।
कालौनियां एवडे । रचिले ध्यान ॥ ६०२ ॥

ऐसी पैं तूळिया आवडी । जहाली प्रसन्नता आमची एवडी ।
द्याणौनि गौप्याची ही गुढी । उभिली जर्गी ॥ ६०३ ॥

तें हें देख अपार । खरूप माझे पर ।
एथैनि ते अवतार । कृष्णादिकांचे ॥ ६०४ ॥

हें ज्ञानतेजाचे निखल । विश्वात्मक केवळ ।
अनंत हें अढळ । आद्य हें ॥ ६०५ ॥

आणि हें तुजवांचूनि अर्जुना । पूर्वी दृष्ट नाहिं आना ।
जें न्ह्ये जोगे साधना । द्याणौनियां ॥ ६०६ ॥

न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानैर्न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः ।
एवंरूपः शक्य अहं नृलोके द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ! ॥ ४८ ॥

हे कुरुश्रेष्ठा, या मृत्युलोकीं तुळ्यावांचून दुख्या कोणालाही या प्रकारचे माझे विश्वरूप पाहिले नक्ते
कारण, वेदपठन, यज्ञयागादि, शास्त्रपठण, दान, कर्म, उग्र तपाचरणानें हें रूप दृष्टीस पडणे शक्य नाहीं.

एयाची सोय पातले । आणि वेदीं मौन चि घेतले ।
यज्ञ किर माघौते आले । ख्याणौनि चि ॥ ६०७ ॥

साधकि देखिला आयासु । द्याणौनि निर्वाळिला योगाभ्यासु ।
आणि अध्ययनासि सौरसु । नाहिं एथ ॥ ६०८ ॥

सिधेंचि सत्कर्मे । धाविनलीं संभ्रमे ।
तिहिं बहुते एके श्रमे । सत्यलेकु टाकिला ॥ ६०९ ॥

आम्ही कोणासही प्रसन्न झालो तर तेक्कां या जडमयदिपर्यंतचेंच सर्व कांहीं
देतो; प्रसन्नतेवाचून असा जीवभाव, आम्ही कोणाकरितांच वेचत नसतो.

तें आमचें मनापासून प्रसन्न होणे तुळ्याचकरीतां असून जीवांचे
समुदाय एकत्र करून हें एवडे विश्वरूप मूर्तिचे रूप तयार केले आहे.

माझे मन तुळ्या प्रेमभक्तीने कर्ये वेडावले हें मला समजत नाहीं, म्हणून आम्ही
अंतरींच्या गृह रहस्याची मूर्ति जगांत प्रत्यक्ष उभी केली आहे. (विजय गुप्ते)

हे विश्वरूप सर्व अमर्याद मानलेल्या वस्तूपेक्षा व्यापक व अपार असून
मायेच्याहि पलीकडे आहे व तेथूनच हे कृष्णादिक अवतार होत.

हे विश्वरूप, संपूर्ण केवळ ज्ञानतेजाचेंच विश्वात्मक
हें अनन्त. हे अढळ. हें यर्वांचे आदिस्थान.

अर्जुना, तुळ्याशिवाय दुख्या कोणीही या रूपाचे दर्शन प्राप्त केलेले
नाही की ऐकिलेही नाहीं, कारण हें कोणत्याही साधनाने लाभत नसते.

न, वेदयज्ञ, अध्ययनैः, न, दानैः, न, च, क्रियाभिः, न, तपोभिः, उग्रैः,
एवंरूपः, शक्यः, अहम्, नृलोके, द्रष्टुम्, त्वदन्येन, कुरुप्रवीर

वेद याला जाणण्याच्या मार्गाला लागले व ते मौन धारण करून
बसले यज्ञ स्वर्गापर्यंत जातात व तेथून परत्य भूलोकापर्यंत येतात.

याच्या प्राप्तिकरतां कराव्या लागणाऱ्या योगाभ्यासांत अत्यंत कष्ट आहेत. म्हणून
त्यांनीं योगाभ्यास टाकला त्याप्रमाणे नुसत्या अध्यनाचेंही येये कांहीं चालत नाहीं.

पूर्ण झालेली सत्कर्मे देखील या खरूपाची प्राप्ति करून घेण्याकरितां
धावलीं, पण त्या बहुतेकांनीं मोठ्या कष्टाने सत्यलोक गांठला.

तिहिं स्वर्ग देखिले । आणि उग्रपणे उगेयां चि सांडिले ।
एवं साधना जें ठेले । अपटांतरि ॥ ६१० ॥

हें तुवां आनायासे । विश्वरूप देखिले जैसे ।
इये मनुष्यलोकिं तैये । न फवे चि कोण्हां ॥ ६११ ॥

आजि ध्यानसंपतीलागि । तूं चि एक आथि जर्गी ।
हें भाग्य देखै आंगीं । विरिंची ही नाहिं ॥ ६१२ ॥

मा ते व्यथा मा च विमूढभावो दृष्ट्वा रूपं घोरमीद्दमेदम् ।
व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ॥ ४९ ॥

माझे हे भयंकररूप पाहून तूं व्यथित आणि भ्रांतिं झाला आहेय, आता हे रूप मी समाप्त
करतो. भीति सोडून अत्यंत प्रसन्न अंतःकरणाने पुनः तूं तें माझे पूर्वीचे रूप पाहा.

झणौनि विश्वरूपिं श्लाघ । एथिचे भय नेघ ।
हें चांचूनि चांग । न मनी काहिं ॥ ६१३ ॥

समुद्र अमृता भरला । आणि अवसांत चरिपडा जाला ।
मग कव्हणीं आथि चोर्संडिला । बुडिजैल झणौनि ॥ ६१४ ॥

नातरि सोनेयाचा डोंगरु । काइ कराया हा थोरु ।
ऐसें झणौनि अक्केरु । करी कोण्हीं ॥ ६१५ ॥

दैवे चिंतामणि लेईजे । किं तेयाते चोझे झणौनि सांडिजे ।
ना तरि कामधेनु दवडिजे । न पोसावे झणौनि ॥ ६१६ ॥

हां गा चंद्रमा आलेयां घरा । तेयाते झणिजे निगै न करिं उघारा ।
पडिसाई पडितासि दिनकरा । परता सरै ॥ ६१७ ॥

तैयें ऐश्वर्य हें महातेज । दृष्ट जाले गा तुज ।
परि वायां चि गजबज । करितासि कां ॥ ६१८ ॥

तपस्यांनीं या स्वरूपाचे ऐश्वर्य नुसते पाहिले मात्र, त्यांनीं उभ्या उभ्याच आपले
उग्रपण टाकून दिले. याप्रमाणे तपस्याधनापायाचूनहि हे विश्वरूप फार दूर राहिले.

असे जे विश्वरूप, ते तूं कांही एक श्रम न पडतां जसे
पाहिलेय, तसे या मनुष्यलाकांत कोणालाही दिसले नाहीं.

आता या जगांत ध्यानसंपतीला योग्य असा तूं एकटाच
आहेस. हें परमभाग्य ब्रह्मदेवालाहि प्राप्त झाले नाही,

मा, ते, व्यथा, मा, च, विमूढभावः, दृष्ट्वा, रूपम्, घोरम्, ईङ्क, मम, इदम्,
व्यपेतभीः, प्रीतमनाः, पुनः, त्वम्, तत्, एव, मे, रूपम्, इदम्, प्रपश्य

माझे हे भयंकररूप पाहून तूं व्यथित आणि भ्रांतिं झाला आहेय, आता हे रूप मी समाप्त
करतो. भीति सोडून अत्यंत प्रसन्न अंतःकरणाने पुनः तूं तें माझे पूर्वीचे रूप पाहा.

म्हणून, विश्वरूपदर्शनाच्या लाभानें तूं आज धन्य झाला आहेय. या विश्वैपूची भीती
बाळगूं नकोस या विश्वरूपांगाचून कांहीं चांगले असेल, असे मनांतसुद्धा आणूं नकोस.

अरे, अमृतानें भरलेला समुद्र जर अकस्मात् प्राप्त झाला, मग आपण
यांत बुडून मरून जाऊं, अशा भीतीने कोणीं तो त्यागिला आहे ?

किंवा सोन्याचा डोंगर दृष्टीस पडल्यावर एवढा थोर पर्वत
नेतां येत नाही, असे म्हणून त्याचा त्याग करणे घडेल काय ?

दैवयोगाने चिंतामणि नांगाचे रत्न अंगावर धारण करावे व त्याचे आझे होते म्हणून
जसा टाकून घावा, किंवा आपल्याला पोस्यत नाहीं म्हणून कामधेनू हांकंकून घावी;

चंद्र घरीं राहायला आल्यावर, तूं उकाडा करतोय, वाहेर जा असे कोणी म्हणेल काय ?
सूर्याला तूं पडचाया पाडतोय, चालता हो ! हें कधीं शहाणपणाचे बोलणे ठरेल काय ?

त्याप्रमाणेच माझ्या विश्वरूपाचे परम तेजस्यी ऐश्वर्य आज तुझ्या
हातीं सहज लाभले असतां, तूं कंटाळून त्रासून जावास्य काय ?

परि नेणसि गा धनंजया । काइ कोपों गावंदेया ।
आंग सांडून छाया । आलंगिसी कां ॥ ६१९ ॥

हें नके जो मी साचें । ऐसें मन करिसी हो काचें ।
प्रेम धरून आवगणिचें । निहालिसी कां ॥ ६२० ॥

तरि आळूं वेळीं पार्था । सांडिं थाया हो आतां ।
इये विषिं आस्था । चोरिसि झने ॥ ६२१ ॥

हें रूप जळीं घोर । विकृत आणि थोर ।
तळीं कृतनिश्चयासि घर । हें चि करीं ॥ ६२२ ॥

कृपणाची चित्तवृत्ति जैसी । रोउनि घातली ठेवेयापासि ।
मग नसुधेनि देहेंसिं । आपणपां असे ॥ ६२३ ॥

कां अजातपक्षा जवळा । जीउ वैसौनि तिया अविंसाळा ।
पक्षिणी अंतराळा । उडौनि जाये ॥ ६२४ ॥

ना गाय चरे डोंगरीं । परि चित्त बांधलें वत्से घरीं ।
तैसें प्रेम येथ करीं । पार्था तूं ॥ ६२५ ॥

एरे उचाइलेनि चित्ते । बाह्य सख्य यया सुखापुरते ।
भोगिजो कां तिये श्रीमूर्तिंते । चतुर्भुज इये ॥ ६२६ ॥

परि पुढुतीं पुढुतीं पांडवा । हा येकु बोलु न विसरावा ।
जें इये रूपैनि यद्वावा । नेंदावें निंगो ॥ ६२७ ॥

हें कहिं चि नक्तें देखिले । ह्याणौनि तुज भय उपनले ।
तें सांडिं एथ संचले । असों दे प्रेम ॥ ६२८ ॥

आतां करूं तूळेयासारिखे । ह्याणितले विश्वतोमुखे ।
तरि मागील रूप सुखे । दाउं तुज ॥ ६२९ ॥

पण, अरे मतिमंदा, धनंजया, आतां तुझ्यावर काय रागवायचें
आहे, अरे तूं अंग सोडून पडव्यायेला आलिंगन देतोंस !

हें विश्वरूप माझें खरें स्वरूप असतांना तूं खरें समजत नाहीस. आणि
याची धास्ती घेऊन, माझे कनिष्ठ असे जें चतुर्भु, त्याचें प्रेम करतोस.

म्हणून पार्था, अजून तरी चतुर्भुज रूपाची आस्था सोड;
या सगुण चतुर्भुज रूपाविषयी लोभ धरू नकोस.

हें माझें विश्वरूप भयंकर विक्राल व अमर्याद असलें, तरी हें विश्वरूप
एकच खरें आहे, अशी तूं आपल्या अंतरीं खूणगाठ मारून ठेव.

एखादा कृपण ज्याप्रमाणे जमिनींत पुरलेल्या ठेव्यापाशीं चित्त
गुंतवून मग केवळ देहानें आपले इतर सर्व व्यवहार करीत असतो;

किंवा ज्याप्रमाणे आपला जीव मागें घरट्यांत, पंख न फुटलेल्या
पिलांच्या जवळ ठेवून, पक्षीण आकाशांत संचाराला जाते,

अथवा गाय डोंगरांत चरत असते, परंतु तिचे सर्व लक्ष घरीं असलेल्या
वत्साकडे लागलेले असतें त्याप्रमणे तुझें प्रेम या विश्वरूपाचा धनी होऊं दे.

बाकी व्यवहारात सख्यभावनेचा आनंद घेण्यासाठी
आमच्या चतुर्भुज श्यामसुंदर कृष्णमूर्तीचे ध्यान करावे,

तरी, पांडवा रे, या मूळ स्वरूपांतून तुझा सद्भाव निस्यटूं देऊ नकोस,
एवढे आमचे एक सांगणे तूं विसरू नयेस, हेंच तुला घारंघार सांगणे आहे.

हे तूं पूर्वी कधीं पाहिले नक्तेस, म्हणून तुला भीति उत्पन्न झाली आहे,
तें भय टाक व या विश्वरूपाच्या ठिकाणीं प्रेम सांठवलेले राहूं दे.

मग विश्वतोमुख श्रीकृष्ण म्हणाले, अर्जुना, तुझ्या म्हणण्याप्रमाणे
मी आतां आपले पूर्वीचे रूप धारण करतों, तें तूं सुखाने पहा !

संजय उवाच-

इत्यर्जुन वासुदेवस्तथोक्त्वा स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः ।
आश्चास्यामास च भीतमेनं भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ॥ ५० ॥

स्यजय महाला, भगवान वासुदेवांनीं अशा प्रकारे अर्जुनाला म्हणून, पुनः स्वतःचे
पूर्वरूप दाखविले. आणि अशा सौम्यरूपाने, भ्यालेल्या अर्जुनाला पुनः धीर दिला.

ऐसें वाक्य बोलतखेवो । मागुता मनुष्य जाला देवो ।
ऐसा देखां नवलावो । आवडिचा तिये ॥ ६३० ॥

कृष्ण कैवल्य उघडें । घरि सर्वस्य विश्वरूपायेवडें ।
हातिं दीधलें किं नावडे । अर्जुनासि ॥ ६३१ ॥

वारुकां वारुण वारिजे । जैसें रत्नासि दूषण ठेविजे ।
ना तरि कन्या पाहुनु ह्याणिजे । मना नैये ॥ ६३२ ॥

तेया विश्वरूपायेवडी दशा । करितां प्रीतिचा वाढु कैसा ।
सेल दीधली असे उपदेशा । किरीटीसि देवे ॥ ६३३ ॥

मोडूनि भांगाराचा रघा । लेणीं घडिजति आपुलेया सवा ।
मना नावडे जरि जीघा । तरि आटिजे पुढुर्ती ॥ ६३४ ॥

तैसें शिष्याचिये प्रतीती जालें । कृष्णत्व होतें तें विश्वरूप केलें ।
तें मना नये चि तेव्हाळिं आणिलें । कृष्णपण मागुतें ॥ ६३५ ॥

हा ठावोवेळीं शिष्याची निसिं । साहाते गुरु काइ आहाति देशीं ।
परि नेणिजे आवडि कैसी । संजयो ह्याणे ॥ ६३६ ॥

मग चिश्व व्यापूनि भंवते । जें योगतेज प्रकटलें होतें ।
तें हारतलें आइतें । रूपिं तिये ॥ ६३७ ॥

जैसें त्वंपद हें आघवे । तत्पदार्थ सामावे ।
अथवा दृमाकार सांटवे । वीजकणिके ॥ ६३८ ॥

इति, अर्जुनम्, वासुदेवः, तथा, उक्त्वा, स्वकम्, रूपम्, दर्शयामास, भूयः,
आश्चास्यामास, च, भीतम्, एनम्, भूत्वा, पुनः, सौम्यवपुः, महात्मा

हे शब्द उच्चारत्याबरोबर तत्क्षणीच भगवंतांनीं पुनः लागलीच मनुष्यरूप धारण केलें.
यात कांही मोठेयें आश्चर्य नाहीं. नवल वाटते ते श्रीकृष्णाच्या अर्जुनावरील प्रेमाचे.

श्रीकृष्ण तर साक्षात परब्रह्म ! आणि त्यांनीं आपलें सारसर्वस्य
जें विश्वरूप अर्जुनाच्या हातां दिलें, पण तें त्याला आवडले नाहीं.

एकादी वस्तु, मागून घेऊन ती टाकावी, अथवा रत्नाला दूषण ठेवावें, किंवा
दाखवायला आणलेली कन्या पाहावी आणि पसंत नाही म्हणून नाकारावी.

श्रीकृष्णांनीं अर्जुनासि, उपदेशाचा शेलका वांटा जें विश्वरूप तें दाखविले. ही त्याच्या
अर्जुना वरील अपार प्रीतीचीच खूण ! यापलीकडे त्यांनीं काय करावयाचें राहिले ?

सोन्याची लगड मोडून आपल्या हौसेप्रमाणे दागिना घडल्यावर च मग तो
दागिना जर आपल्या मनाला आवडला नाहीं, तर ती पुनः जसा आटवून टाकावा.

त्याप्रमाणे अर्जुनाच्या प्रीतीकरितां कृष्णांनीं विश्वरूप धारण केलें,
ते अर्जुनाच्या मनाला येईना, म्हणुन पुनः पूर्वचेंच कृष्णरूप धारण कलें.

अशा प्रकारची शिष्याची जिकीर सहन करणारे गुरु कोठे सांपडतील ?
परंतु देवाचे अर्जुनाचिषयीं कसें प्रेम आहे, ते कळत नाहीं, असे संजय म्हणाला.

मग श्रीकृष्णानें विश्वरूपाचा पसारा घालून आपल्या सभोवतीं जें दिव्य
तेज प्रकट केले होतें, ते श्रीकृष्णांनीं पुनः कृष्णरूपामध्ये समावून घेतले.

ज्या प्रमाणे 'त्वम्' हें सर्वपद 'तत्'पदाच्या अर्थामध्येसमावते;
किंवा सर्व चृक्षस्वरूपाचा सूक्ष्म वीजांत अंतर्भाव घडतो,

ना तरि स्वप्रसंभ्रु जैसा । गिळी चेइली जीवदशा ।
श्रीकृष्णे योगु तैसा । संहारिला तो ॥ ६३९ ॥

जैसी हारतली प्रभा विंचि । कां जळदसंपति नभी ।
भरिते सिंधुगर्भी । रिगाले राया ॥ ६४० ॥

हों काज कृष्णाकृतिचिया मोडी । होती विश्वरूपाची घडी ।
ते अर्जुनाचिया आवडी । उपलविली देवे ॥ ६४१ ॥

तंव प्रमाण आणि रंगु । देखिला सवियां चांगु ।
तेथ ग्राहकैये जाला लागु । द्व्याणौनि केली पुडुर्ती ॥ ६४२ ॥

तैसें वाढिचेनि बहुवस्पणे । रूपे विश्व जिंतले जेणे ।
तें सौम्य कोडियवाणे । साकार जाले ॥ ६४३ ॥

किंबहुना अनंते । धाकुटेपण धरले माघौते ।
परि आश्वासिले पार्थाते । भियालेयाते ॥ ६४४ ॥

तेथ स्वप्नीं स्वर्गा गेला । तो अवसात जैसा चेइला ।
तैसा विस्मयो जाला । किरीटीसी ॥ ६४५ ॥

नातरि गुरुकृपेयवे । वोसरले प्रपंचजात आघवे ।
स्फुरे तत्व तेवि पांडवे । मूर्ति देखिली ॥ ६४६ ॥

तेया पांडवा ऐसें चित्तीं । आड विश्वरूपाची जवनीक होती ।
ते फिटौनि गेली परौती । हें भर्ले जाले ॥ ६४७ ॥

काड काळाते जीणौनि आलं । किं मियां महावातु मागां सांडिला ।
नातरि आपुलं बाहिं उतरला । सिंधु सातै ॥ ६४८ ॥

ऐसा सातोषु बहू चित्ते । घेइजत असे पांडुसुते ।
विश्वरूपापाठिं कृष्णाते । देखौनियां ॥ ६४९ ॥

किंवा जागी झालेली जीवदशा जशी स्वप्ररूपी भ्रम गिळून टाकते, तसा
श्रीकृष्णांनी आपल्या सगुण स्वरूपांत हा विश्वरूपाचा योग सांठवून घेतला.
जशी सूर्याची प्रभा सूर्यातच लय पावते किंवा मेघांचे समुदाय
आकाशामध्ये लीन होतात; अथवा समुद्राची भरती समुद्रांत लीन होते,
अहो, कृष्णमूर्तीच्या आकाराची विश्वरूप वस्त्राची घडी
घातलेली होती, ती अर्जुनाच्या प्रेमाकरता उकलून दाखविली.
तेक्कां अर्जुनाने या विश्वरूपी वस्त्राची लंबी, रुंदी व रंग चांगले पारखून
पाहिल्यावर, तेक्कां अर्जुन हिंचे ग्राहक नव्हे. म्हणून पुनः होती तशी घडी ठेवून दिली.
त्याप्रमाणे ज्या विश्वरूपाच्या अपार विस्तारामुळे, सर्व जग व्यापून
टाकले होते तेंच रूप आतां शांत, मनोहर व गोजिरवाणे झाले.
सारांश, त्या अनंत भगवंतांनी पुन्हा मर्यादित सगुण रूप धारण केले;
आणि अर्जुन जो अगदीं भिऊन गेला होता त्याला आश्वासन दिले.
स्वप्नामध्ये स्वर्गात गेलेला मनुष्य अकस्मात् जागा
होऊन आश्वर्य पावतो, तसा अर्जुन चकित झाला.
अथवा यद्रूंची कृपा झाल्यावरोबर यर्च प्रपंचज्ञान लय पावून
ब्रह्माची रूपीति होते, तशी श्रीकृष्णमूर्तिर्दर्शनाने अर्जुनाची स्थिति झाली.
पार्थाला असें घाटले, कीं माझ्या डोळ्यांपुढे विश्वरूपाचा पडंदा
आला होता, तो आतां नाहींसा झाला, हें फार चांगले झाले.
जसा काय काळाला जिंकून आला किंवा प्रचंड वायास मागै
हटाविले किंवा आपल्या बाहुबलांनेच साती समुद्र तरून गेला.
अशा प्रकारचा कांहीं अपरंपार आनंद, ता विश्वरूपानंतर
श्रीकृष्ण मूर्तीला पाहून अर्जुनाच्या मनाला घाटला.

मग सूर्याचां अस्तमानों । माघुतिया तारा उघडती गगनों ।
तैसा देखों लागला नयनों । दोन्हीं सैन्ये ॥ ६५० ॥

पाहे तंव तें चि कुरुक्षेत्र । आणि दों भागीं जाले असे गेत्र ।
वरि घरिषताति शख्त । संघाटवेहीं ॥ ६५१ ॥

तेया बाणाचेया मांडवाआंतु । तैसा चि रथु आहे निवांतु ।
धूरे वैसला लक्ष्मीकांतु । अपणांते तलीं ॥ ६५२ ॥

अर्जुन उवाच -

दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन ।
इदानीमस्मि संघृतः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥ ५१ ॥

अर्जुन म्हणाला, हे जनार्दना ! हे तुमचे सौम्य मानवरूप पाहून आतां
मन पुनः स्थानावर आले असून मी पूर्वीप्रमाणें सावध झाले आहें.

तंव मागील जैयें तैसें । तेणे देखिले वीरविलासें ।
मग त्वाणे जी आतां मानसें । साच घेतले ॥ ६५३ ॥

बुद्धिते सांडूनि ज्ञान । भेण घळघले रान ।
अहंकारेण्यि मन । कां देशीक जाले ॥ ६५४ ॥

इंद्रिये प्रकृति भूललीं । वाचा प्रणासि चूकली ।
ऐसी अपांपरि होती जाली । शरीरग्रामि ॥ ६५५ ॥

तियें आघर्वीं चि माघौर्तीं । जीवे भेटलीं प्रकृती ।
आतां जीताणे श्रीमूर्तीं । जालें इया ॥ ६५६ ॥

ऐसें सुख जीवीं घेतले । मग कृष्णाते जी द्विष्टिले ।
मियां तुमचे रूप देखिले । मानुष हें ॥ ६५७ ॥

हें रूप दाखवणे राया । किं अपत्या मज चूकलेया ।
बुझाउनि तुवां माया । स्तन्य दीधले ॥ ६५८ ॥

मग सूर्य अस्तास गेला असतां, ज्याप्रमाणे आकाशांत चांदण्या पुनः चमकूं लागतात,
तसा श्रीकृष्णमूर्ति बरोबर अर्जुन र्यव भूतयृष्टिसहित पृथ्वी पाहूं लागला.

आणि पाहतो तों तेंच कुरुक्षेत्र असून दोन्ही वाजूना आपले भाऊबंदही
त्यांने पाहिले, तसेच ते समुदायावर सख्तास्त्रांचा वर्षाव करणारे वीर.

त्या बाणांच्या मांडवाआंत रथ पूर्वीप्रमाणेंच स्थिर होता, तसाच
धुरेवर वसलेला श्रीकृष्ण. य आपण रथाखाली उभे आहोत.

दृष्ट्वा, इदम्, मानुषम्, रूपम्, तव सौम्यम्, जनार्दन ! ।
इदानीम्, अस्मि, संघृतः सचेताः, प्रकृतिम्, गतः

याप्रमाणे पराक्रमाचा खेळ करणाऱ्या अर्जुनाने याचना केली होती, तेंच त्यांने
श्रीकृष्णाचे मानवी रूप पाहिले, मग म्हणाला, आतां पुनः जगले असे वाटूं लागले आहे;

ज्ञान हें बुद्धीलां सोडून भीतीने रानांत शिरले होतें,
आणि मन हें अहंकारास्यह परागंदा झाले होते.

इंद्रियांना कर्मे करण्याचे भान राहिले नाही, वाचा निष्प्राण
झाली होती. या प्रमाणे शरीररूपी गांवांत दुष्टशा उडाली होती.

अर्जुन मग मनांत म्हणतो, ही र्यव अवस्था मोडून इंद्रिये अपापला
व्यापार करूं लागलीं, अहो श्रीकृष्णा, आतां यांना पुनः जीवलाभ झाला.

याप्रमाणे अर्जुन मनात अत्यंत समाधान पावून, तो कृष्णास
म्हणाला, महाराज, तम्हीं हें मानवी रूप अवलोकन केलें;

देवराया, आपण या रूपाचे दर्शन मला दिलें, म्हणजे तुम्हीं आईप्रमाणे
चुकलेल्या अपत्याचेंच समाधान करून त्वां आईने मला पोटाशीं धरले

जी विश्वरूपाचां सागरीं । होंतां तरंग मवीतु वांववेहीं ।
तो इये मूर्तीचां तीरीं । निगाला आतां ॥ ६५९ ॥

आइकै द्वारकापुरसुहडा । मज सुकतेया जी झाडा ।
हे भटि नक्के हुडा । मेघांचा जाला ॥ ६६० ॥

सावियां तृष्णां फूटला । तेया मज अमृतसिंधू भेटला ।
आतां भरंवसा जाला । जाणेयांचा ॥ ६६१ ॥

माझां हृदयरगणीं । होंतयें हरिषलतांची लावणी ।
सुखेसिं बुझावणीं । जाली मज ॥ ६६२ ॥

श्रीभगवानुवाच -

सुदुर्दर्शीमिं रूपं दृष्टवानसि यन्मम ।
देवा अप्यर्थं रूपरथं नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः ॥ ५२ ॥

श्रीभगवान म्हणाले, अर्जुना मला ज्या रूपाने तूं पाहिलेसं आहेस, त्याचे दर्शन होणे अतिशय
दुष्कर आहे. देवादिक देखील या माझ्या विश्वरूपाच्या दर्शनाची नित्य उत्कंठा बाळगतात.

या पार्थचेया बोलासवें । हें काइ गा द्यणितलें देवें ।
तुवां प्रेम ठेऊन यावें । विश्वरूपीं किं ॥ ६६३ ॥

मग इये श्रीमूर्ती । भेटावे संडिया आइती ।
हें सिखवणे सुभद्रापती । विसरलासि पैं ॥ ६६४ ॥

पैं लाधलेयां अर्जुना । मेरु आवडे साना ।
ऐसा आथि मना । दुख्यप्रभावो ॥ ६६५ ॥

तें हें विश्वात्मक रूपडें । जें दाविलें गा तुजपुढें ।
तें शंभू ही न जोडे । तप करितां ॥ ६६६ ॥

अष्टांगादि संकटीं । योगी सीणताति किरीटी ।
परि अवस्थु नाहिं भेटी । जेयाचिये ॥ ६६७ ॥

विश्वरूपसमुद्रांत जो मी हातांनी लाटांचे पाणी तोडीत होतो,
तो मी या आपल्या चतुर्भुज मुर्तिमंत किनायास आता लागलो.
हे द्वातकावासी वीरश्रेष्ठा, हें तुम्हीं मला दर्शन दिलेत असें
नक्के, तर मज सुकून चाललेल्या वृक्षावर मेघवर्षाव केला !
तहानेने पीडलेला जो मी, त्या मला हा चतुर्भुज श्रीकृष्ण म्हणजे अमृताचा सागरच
भेटला. आतां जगण्या विषर्योंचा माझ्या मर्नींचा संदेह संपूर्णपणे नाहींसा झाला.
माझ्या हृदयरूपी उद्यानांत हर्षरूपी लतांची लावणी होत आहे.
आतां माझी व सुखाची फारकत नाहीशी होऊन ऐक्य झालें आहे.

सुदुर्दर्शम्, इदम्, रूपम्, दृष्टवानसि, यत्, मम,
देवाः, अपि, अस्य, रूपरथ, नित्यम्, दर्शनकाङ्क्षिणः

या पार्थच्या बोलाघर श्रीहरि म्हणाले, अर्जुना, हें भलतेंच काय
बोलतोस ? अरे, या विश्वरूपाविषयी तूं प्रेमघुळिच बालगावीस;
मग या सगुण मूर्तीला देहाने आलिंगन द्यावेस, हीं जी मी तुला
शिकवण दिली, हे सुभद्रापते अर्जुना, तें विसरलास कीं काय ?
हे आंधब्या अर्जुना ! एवढा मोठा मेरु पण तो एकदां का प्राप्त झाला,
तर त्याची किंमत घाटत नाही. पण ती मनाची भावना चुकीची आहे.
तर आम्हीं जें विश्वरूपडे तुजपुढें प्रगट करून दाखविलें होतें,
त्याचे दर्शन शंकरालाही अनेक तपे करूनही प्राप्त होत नाहीं.
अर्जुना, योगी हे अष्टांग योगासारख्या संकटांशीं योगी झुंजतात
खरे, पण त्यांनाहिं या विश्वरूपाच्या भेटीचा योग येत नाही.

तें विश्वरूप एकधा वेलु । देखौनि काये अलुमालु ।
ऐसे करितां कालु । जांतसे देवां ॥ ६६८ ॥

आशेचिया आंजुली । ठेउनि हृदयाचां निडलीं ।
चातक निरालीं । लागलें जैसे ॥ ६६९ ॥

तैसे उत्कंठानिर्भर । होउनियां सुरघर ।
घोकित आठै पाहार । भेटि जेयाची ॥ ६७० ॥

ऐं विश्वरूपासारिखें । स्वप्रीं हिं कक्षणीं नेदखे ।
जें प्रात्यक्ष तुवां सुखे । देखिलें हैं ॥ ६७१ ॥

नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ।
शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्ट्वानसि मां यथा ॥ ५३ ॥

अर्जुना ! मला तू ज्याप्रकरचें पाहिलेस तसें वेदाध्ययनानें, तपानें,
दानानें किंवा यज्ञानें देखील मी कोणाला दिसणे शक्य नाहीं.

ऐं उपायासि वाटा । नव्हति एथ सुभटा ।
सावाइं घोहटा । याहिला वेदें ॥ ६७२ ॥

मज विश्वरूपाचिया मोहरा । चालवेया धनुर्द्वारा ।
तपांचिया ही सर्वभारा । न्हवे चि लागु ॥ ६७३ ॥

आण दान किरु हैं कानडें । मीं यज्ञीं हीं तैसा न संपडें ।
जैसेनि कां सुरवाडें । देखिलें तुवां ॥ ६७४ ॥

तैसा मी एकी चि परी । आंतुडें गा अवधारिं ।
जरि भक्ति एउनु घरि । चित्त माझें ॥ ६७५ ॥

भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ! ।
ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्येन प्रवेष्टुं च परतंप ! ॥ ५४ ॥

तें विश्वरूप 'एखादे वेळीं तरी थोडेसे आम्हीं केवळं पाहू'
या आशेवर देवांच्या दीर्घ आयुर्मर्यादाही निघून जातें;

आशेचे हात हृदयरूपी मस्कावर जोडून चातक पक्षी
जसा मेघाची वाट पाहत आकाशाकडे बघत बसतो,
त्या प्रमाणे देव व मनुष्य हे विश्वरूपदर्शनाच्या उत्कंठेने
आतुर होऊन ज्याच्या भेटीची आठही प्रहर इच्छा करितात.

परंतु त्या विश्वरूपाचें नुसते स्वप्रही त्यांना पडत
नाहीं, तें तुला कष्ट न करतां पाहावयास मिळाले.

न, अहम्, वेदैः, न तपसा, न, दानेन, न च, इज्जया,
शक्यः, एवंविधः, द्रष्टुम्, दृष्ट्वानसि, माम्, यथा

अर्जुना, कोणत्याही साधनाना या विश्वरूपाजगळ येण्याला कांहीं
मार्ग नाहींत, म्हणून चारी वेदांनी सहा शास्त्रांसह माघार घेतली.
हे धनुर्धारी अर्जुना ! माझ्या विश्वरूपाकडे येण्याकरितां नाना अनेक
प्रकारची तपाचरणे लोक करतात, पण त्यांनाही मार्ग मिळत नाही.
ज्याप्रमाणे तू अनायासे माझें विश्वरूप पाहिलेस, तसा मी दानांनीं
दिसण्यास खरोखर कठीण असून, मी यज्ञादिकांनीहि प्राप्त होत नाही.
मी जसा तुला आज सांपडले आहें, तसा मी एकाच प्रकाराने पाहावयास
सापडतो, जर अंतकरण भक्तियुक्त होईल, तरच माझ्या या रूपाची प्राप्ति होते.

भक्त्या, तु, अनन्यया, शक्यः, अहम्, एवंविधः, अर्जुन,
ज्ञातुम्, द्रष्टुम्, च तत्येन, प्रवेष्टुम्, च, परतंप

हे अर्जुना मी जसा तुळ्यासमोर उभा आहे तसे मला केवळ अनन्य भक्तीयोगानेच जाणणे
शक्य आहे, आणि याच मार्गे तू माझ्या रहस्यमय तत्त्वात प्रवेश करू शकतोस.

ते चि भक्ति ऐसी। पर्जन्याची सूटिका जैसी।
धारावांचून अनारिसी। गोठि नेणे ॥ ६७६ ॥

कां सकळ जळसंपत्ती। घेऊनि समुद्राते गिवसिती।
गंगा जैसी अनन्यगती। मीनली चि मिळे ॥ ६७७ ॥

तैसें गा र्यवभावभारे। न धरत प्रेम एकसरे।
मजमाझी संचरे। मी चि होउनि ॥ ६७८ ॥

आणि तेविं चि मीं ऐसा। थडिये माझारी सरिसा।
क्षीराळ्य कां जैसा। क्षीराचा चि ॥ ६७९ ॥

तैसें मजलागूनि मुंगीचेझीं। किंबहुना चराचरीं।
भजनाऱ्य गा दुसरी। भ्रांति पैं नाहिं ॥ ६८० ॥

तैं तेया चि क्षणास्यवें। येचंविधु मीं जाणवें।
जाणितलां तरि स्वभावें। द्रिष्टु होये ॥ ६८१ ॥

मग इंधनि आगि उदिपे। आणि इंधन हें भाष हारपे।
तैं अग्नी चि होउनि आरोपे। मूर्त जेवि ॥ ६८२ ॥

कां उदो न करिजे तेजकरे। तंव गगन चि होउनि असे आंधारे।
मग उदैलेयां एकसरे। प्रकाशु होए ॥ ६८३ ॥

तैसें माझां साक्षात्कारां। सरे अहंकाराची वारी।
अहंकारलोपीं अवधारीं। द्वैत जाए ॥ ६८४ ॥

मग मीं तो हें आघवें। एकु मीं चि आथि स्वभावें।
किंबहुना समावे। समरसें तो ॥ ६८५ ॥

परंतु ती भक्ति अशी कीं, ज्याप्रमाणे पावसाच्या
वर्षावाला पृथ्वीवांचून दुसरी गतिच ठाऊक नसते,
किंवा आपली सगळी जलसंपत्ति सवें घेऊन गंगा समुद्रास मिळण्या
करितां जाते, आणि एकदां त्यास मिळून सतत मिळतच असते.
त्याप्रमाणे अष्टसात्त्विकभावांनी जो र्यवन्त्र सारखे
प्रेम धरतो, तो मजप्रत प्राप्त होऊन मढूप होतो;
आणि क्षीरस्यमुद्र जसा काठांचर व मध्येहि एकसारखा
दुधमयच असतो, त्याचप्रमाणे मीहि मी सारखा सर्वव्यापी आहे.
त्या प्रमाणे माझ्यापासून तो मुंगीपर्यंत, मी' आहे, किंबहूना अखिल स्थावर
जंगम 'मी' वेगळे नाहीं, ही एकच भक्तीची खरी जाति आहे, दुसरी नाहीं,
अशी जेव्हां ऐक्यावस्था होईल त्याच क्षणीं माझें हें स्वरूपज्ञान होईल
आणि असा मी समजल्यावर साहजिक रीतीने मी तसा दिसेन.
मग, जसा लाकडाच्या ठिकाणी अग्नि भडकतो, मग 'लांकूड'
हा शब्द नाहीसा होतो व तें लांकूड मूर्तिमंत अग्निच होतें.
किंवा जोपर्यंत सूर्यच प्रकाशरूपाने आपला उदय करीत नाही, तोपर्यंत सर्व आकाशाच
अंधकारमय होऊन राहातें, मग सूर्योदय झाल्यावर तें आकांश एकसारखे प्रकाश होतें;
त्याप्रमाणे माझ्या स्वरूपाचा साक्षात्कारझाला म्हणजे अहंकाराची फेरी
संपते, व अहाकार नाहीसा झाल्यावर द्वैतभाव नाहीसा होतो, असे समज.
मग मी, तो, वगैरे भाव नाहीसा होऊन सर्वन्त्र मीच भरलेला आहे असे
होते. फार काय काय सांगवें? तो माझ्या समरसतेंत सामावला जातो.

मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सद्गवर्जितः ।
निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ! ॥ ५५ ॥

हे पाण्डवा, मजसाठीच कर्म करणारा, मीच ज्याचे प्रास्तव्य आहे असा,
माझा भक्त, सर्वसंगांनी टाकलेला, असा जो, तो मजप्रत पावता ज्ञाला.

जो मज चि एकालागि । कर्म वाहांतसे आंगी ।
जेया मजवांचूनि जर्गी । गोमटे नाहिं ॥ ६८६ ॥

दृष्टादृष्ट सकळ । जेयासि मीं चि केवळ ।
जेणे जियावेयाचें फळ । मज चि नावें ठेविलें ॥ ६८७ ॥

भूतें हें भाष विसरला । जें दीठी मीं चि आहें बांधला ।
क्षणौनि निर्वैर जाला । सर्वत्र भजे ॥ ६८८ ॥

ऐसा जो भक्तु होये । तेयाचे त्रैधातुक जें आहे ।
तें मीं चि होउनि ठायें । पाण्डवा गा ॥ ६८९ ॥

ऐसें जगदुदरदोंदिले । तेणे करुणारसकलोले ।
संजयो द्वाणे घोलिलें । कृष्णदेवें ॥ ६९० ॥

आतां यावरि तो पांडुकुमरु । जाला असे आनंदसंपदा थोरु ।
आणि कृष्णचरणचतुरु । एकु चि तो जर्गी ॥ ६९१ ॥

तेणे देवाचिया दोन्हीं मूर्ती । निकिया निहाळिलिया चित्तीं ।
तंच विश्वरूपा पाहूनि कृष्णमूर्ती । देखिला लभु ॥ ६९२ ॥

परि तेयाचिये जाणिवे । मानु न करिजे चि देवें ।
जें व्यापक पाहूनि न्हवे । एकदेशिय ॥ ६९३ ॥

आणि हें चि समर्थवियालागि । येकि दोनि चांगी ।
उपपत्ती शारंगी । दाविता जाला ॥ ६९४ ॥

मत्कर्मकृत, मत्परमः, मद्भक्तः, सद्गवर्जितः,
निर्वैरः, सर्वभूतेषु, यः, सः, माम्, एति, पाण्डव

जो मला एकट्यालाच ख्यतः केलेलीं कर्म अर्पण करतो,
ज्ञाला या जगामध्ये मजविना अन्य कांहीं प्रिय नाहीं.

ज्याचे इहलोक आणि परलोक हे दोन्ही मीच आहे, ज्याने
आपल्या अस्तित्वाचे फळ माझी प्राप्ति हेंच ठरविलें आहे.

जों कुणीं अन्य प्राणी आहेत, ही भाषाच विसरला, त्याची दृष्टी मजशीच
निगडीत असते. म्हणून निर्वैर होत्याता जो सर्वच ठार्यां माझेंच भजन करतो.

असा जो भक्त होईल, त्याचें कफवातपित्तादि, तीन धातूंचे शरीर
जेव्हां हारपतें, तेव्हां तो भक्त माझ्या ख्यरूपाशीं समरस्य होऊन राहील.

संजय म्हणाला, कीं उदरामध्ये चिश्च साठवले असदल्यानें जो दांदिल
ज्ञाला आहे, त्या श्रीकृष्ण भगवानानें करुणारसयुक्त वाणीनें असें भाषण केले.

या प्रमाणे श्रीकृष्ण घोलल्यानंतर तो अर्जुन आनंदसंपदेने संपन्न ज्ञाला,
आणि खरोखर कृष्णचरणांची भक्ती करण्यात अर्जुन श्रेष्ठ होय.

त्यानें देवाच्या दोन्ही मूर्ति चित्तामध्ये चांगल्या नायाहालून पाहिल्या,
तेव्हा त्याला विश्वरूपेक्षां श्रीकृष्णमूर्ती अधिक योग्य असा मर्नी निश्चय केला.

परतु देवांनीं या त्याच्या आवडीचा आदर केला नाहीं,
कारण व्यापक रूपापेक्षां एकदेशीरूप कांहीं श्रेष्ठ नव्हे.

याची सिद्धता करण्यासाठीं श्रीकृष्णांनीं एकदोन
चांगल्या उपपत्ति किंवा दृष्टांतहि अर्जुनाला सांगितले,

तिया आइकौनि सुभद्राकांतु । चित्ति असे द्विणतु ।
परि होये जे दोन्हीआंतु । तें पुडुतीं पुर्यो ॥ ६९५ ॥

ऐसा अलोचु करूनि जीवीं । आतां पूसती घोज बरघी ।
आदरील ते परिस्यावी । पुढील कथा ॥ ६९६ ॥

प्रांजल घोघीप्रबंधे । गोठि सांधिजैल विनोदे ।
निवृत्तिपादप्रसादे । ज्ञानदेवो द्विणे ॥ ६९७ ॥

भरूनि सद्गावाचिया आंजुली । मियां घोघीफुले मोकळीं ।
अर्पिलीं अंघ्रियुगुलीं । विश्वरूपाचां ॥ ६९८ ॥

तें ख्यष्टीकरण ऐकून सुभद्रापति अर्जुन मनांत महणूं लागला, या दोन्ही स्वरूपांत खरोखरच कोणते अधिक चांगले हे आतां पुनः विचारीन.

असा मनांत विचार करून तो श्रीगुरुला प्रश्न करण्याचा उत्तम मार्ग तो स्वीकारील; ती कथा पुढे आहे; ती ऐकावी.

ज्ञानदेव म्हणतात, जी गोष्ट ओंघीप्रबंधांत ती कथा मोठ्या संतोषानें श्रीनिवृत्तिप्रसादेंकरून सांगितली जाईल.

मीं शुद्ध भावनारूप ओंजलीत हीं ओव्यांरूपी मोकळीं फुले विश्वरूपी भगवंताच्या चरणयुगुली अर्पण केली आहेत.

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विश्वरूपदर्शनयोगो नाम एकादशोऽध्यायः

सार्थ ज्ञानेश्वरी

अध्याय बारावा

जय जय सिंद्दे । उदारे प्रसिंद्दे ।
अनव्रत आनंदे । चर्तीतये ॥ १ ॥

विषयव्याले मीठी । दीधलेयां उठणे नाहिं ताठि ।
ते तूझेन वो गुरुद्विष्टी । होये माए ॥ २ ॥

तरि ताप कोणाते पोळी । कैसेनि सोसु जाळी ।
जरि प्रसादरसकलोळीं । पूरे येयि तूं ॥ ३ ॥

योगसुखाचे सोहळे । सेवकां दावीसि स्नेहाले ।
सोहसिंद्दीचे लळे । पाळीसि तूं ॥ ४ ॥

आधारशक्तीचां अंकिं । घाढविसि तूं कौतुकिं ।
हृदयकोशपालकीं । हालवीसि पैं ॥ ५ ॥

प्रत्यग्ज्योतीची घोवाळणी । करिसि मनपवनाचिं खेळणिं ।
रिंद्रिसिंद्रिचिं बाळलेणी । लेववीसि माये ॥ ६ ॥

सतरावियेचे स्तन्य देसी । अनाहताचा हल्लु गासी ।
समाधिबोधें निजविसी । बुझाउनि ॥ ७ ॥

द्वौनि साधकां तूं माउली । पीके सारस्यत तूझां पाउलीं ।
याकारणे साउली । न संडीं तूझी ॥ ८ ॥

आचो सदुरुचिये दीठी । तूझें कारुण्य जेयाते आधिष्ठी ।
तो सकळविद्यांचिये शृष्टी । धात्रा होए ॥ ९ ॥

द्वौनि अंबे श्रीमंते । निजजनकल्पलते ।
आज्ञा दे पां मातें । निरूपणीं ॥ १० ॥

नवरसां भरविं सागर । करविं उचितरत्नाचे आगर ।
भावार्थाचे गिरिवर । निफजविं माये ॥ ११ ॥

हे सदुरुकृपादृष्टि ! तूं शुद्ध आहेस, तूं उदार म्हणून प्रसिंद्द आहेस,
आनंदाचा अविरत वार्षाय करणारी आहेस. तुझा जयजयकार असो.
विषयरूपी सर्पने दंश केला असतां मूर्च्छा येते, ती कशानेहि नाहीशी
होत नाही, हे गुरुकृपादृष्टी, तुझ्यामुळे दंश झालेला निर्विष होतो.
तुझ्या प्रसादरूपी लाटांचा पूर आला म्हणजे संसारातील त्रिविध
तापाने कोण पोळला जाईल ? आणि शोक कोणाला जाळील.
हे प्रेमल सद्गुरु आई ! तूं अत्यंत प्रेमल असल्यामुळे आपल्या सेवकांची
ब्रह्मानंदाची हौस पुरवितेस आणि त्याचे सोहसिंद्दीचे लळे तूं पुरवितेस.
आधारचक्रावर असलेल्या कुंडलीनीच्या मांडीवर तूं आपल्या भक्तांना कौतुकाने
घाढवितेस आणि हृदयाकाशाच्या पाळण्यांत झाकें देऊन तूं त्यांना झोंपवितेस.
तूं आपल्या सेवकाला प्रत्यग्ज्योतीची ओवाळणी करून मन व प्राण यांचा निरोध
करणे हीं खेळणी त्यांच्या हातांत देतेस, आत्मसुखाची बाळलेणी त्यांना लेववितेस.
त्याला सतराच्या अमृत कलेचे स्तन्य पाजून, 'अनाहत' नामक
नादधोषाचे गाणे गातेस, आणि समाधिसुखाने त्यांस शांतवून निजवितेस.
म्हणून साधकांना तूं आई आहेस सर्व विद्याजात तुझ्या चरणांपाशी
विकसित होते, याकरितां, मी तझा आश्रय सोडीत नाहीं.
हे सद्गुरुचे कपादृष्टि ! तुझ्या कृपेला जो आश्रय
होईल, तो सर्व विद्यारूप सृष्टीचा ब्रह्मदेवच बनतो.
म्हणून हे श्रीमान अंबे, तूं आपल्या सेवकांच्या कामना पूर्ण करणारी
कल्पलता आहेस, तेव्हा गीताश्रंथावर निरूपण करण्याची तूच मला आज्ञा दे.
माझ्या ग्रंथात साहित्यगुण असे अस्यावेत कीं नवरसांचा तो सागरच व्हावा.
शब्द रत्नांचे आगर तयार होऊं दे, भावार्थाचे प्रचण्ड पर्वत निर्माण कर.